

TEMA BROJA	MARGINALNE GRUPE I VIKTIMIZACIJA
	Viktimizacija starih osoba kao pripadnika posebne marginalne grupe <i>Dr Miomira Kostić, Radmila \or/evi}</i> 3
	Veterani bezimenog rata: O prikrivenom nasilju, progovaranju istine, otporu i oporavku <i>Laura Prescott</i> 13
	Parametri socijalne egzistencije i funkcionisanja lezbejki – lezbejsko telo u procesima dru{tvene interakcije <i>Dr Zorica Mr{evi}</i> 17
	Nasilje nad mentalno ometenim `enama: Nevidljive `rtve <i>Éva Szeli, Dea Pallaska</i> 29
	Nasilje nad `enama i decom u porodici – jedna li~na pri-a 31
<hr/>	
OSTALE TEME	
	Medijacija kao metod re{avanja pravnih sporova <i>Dr Nevena Petru{i}</i> 33
<hr/>	
NAU^NI SKUPOVI I STRU^NI SASTANCI	
	“Uspostavljanje mehanizma izdavanja privremenih boravi{nih dozvola za `rtve i svedoke trgovine ljudskim bi}ima na Balkanu” <i>Ivana Vidakovi}</i> 45
	Seminar: »Civilno dru{tvo i nadzor nad zatvorima« <i>Ivana Petrovi}</i> 50
<hr/>	
PRIKAZI KNJIGA I ^ASOPISA	
	ZORAN KANDU^ ONKRAJ ZLO^INA IN KAZNI (S ONE STRANE ZLO^INA I KAZNI) <i>Mr Biljana Simeunovi}-Pati}</i> 55

DR MIOMIRA KOSTI],
RADMILA \OR\EVI] *

Viktimizacija starih osoba kao pripadnika posebne marginalne grupe

Uradu autorke objašnjavaju mesto i ulogu starih osoba u statusnim sistemima modernih društava i kroz istoriju. Isti-u ulogu procesa starenja u definisanju marginalnog položaja starih lica i mogućnost da ona „na rubu društvenog života” postanu rve zlostavljanja. Stare osobe su svojim biolo{kim i psiholo{kim osobinama kao i obele`jima svog socijalnog položaja predisponirane da postanu rve nekog oblika zlostavljanja: fizi-kog psiholo{kog, seksualnog, zanemarivanja, samozanemarivanja, napu{tanja i ekonomske eksploatacije. Prikaz slu-ajeva ura|en je u saradnji sa stru-nim timom Gerontolo{kog centra Ni{.

Klju-ne re-i: gerontologija, viktimizacija, stare osobe.

Uvodna razmatranja

Statusni sistemi predstavljaju sastavni deo života u svim društvenim zajednicama. Tako se, unutar njih, svrstavaju određene grupe ljudi po kriterijumu ro|enja, pripadnosti određenoj društvenoj klasi, bogatstvu. Uzrok ovakve socijalne slojevitosti je delom funkcionalne prirode kako bi se ostvarili neki od društvenih ciljeva i zadataka u procesu podele rada. S druge strane, ova stratifikacija je „instrument za održavanje mo|i onih koji su, zbog razli-utih istorijskih razloga, ve} dostigli poziciju presti`a”.¹ Minorna grupa nalazi se u odnosu podre|enosti prema grupi „ve}ine” i ograni-jenja kojima su izlo`eni pripadnici minorne grupe o-ituju se u njihovoj op{toj umanjenoj socijalnoj prisutnosti. Njihova „mo}” u dru{tvenom životu je smanjena, {to zna-i umanjenu sposobnost pripadnika minorne grupe da uti-e na odlu-ivanje drugih ljudi.²

U mnogim modernim industrijskim dru{tvima pripadanje starim ljudima se poredi sa pripadanjem subordiniranoj grupi ljudi. Stari ljudi su -esto limitirani u svom u-e{u u dru{tvenom, ekonomskom i politi-kom životu, {to onemogu}ava njihov dovoljni uticaj u razli-itim sferama društvenog života iako po broju oni nisu manjinska grupa. Ve}ina uloga u socijalnoj strukturi savremenih društava ne pripada starim osobama i za njih obitava samo nekolicina regularnih, sankcijom za{ti}enih mogućnosti za puno u-e{e u dru{tvenom životu. Razvija se jedan stalni sukobljeni odnos izme|u te`nji starih osoba da im pripadnu određene uloge u dru{tvu i te`nje mla|eg dela stanovni{tva da im te uloge ne dodeli. Zato neki sociolozi položaj starih ljudi porede sa položajem adolescenata. Naime, njihove te{ko}e da se prilagode društvenim zahtevima su sli-ne. Kod pripadnika obe grupe -esto postoji ose}anje beskorisnosti kao i spoznaja da njihove `elje skoro niko ne prepoznaje. Sada{nost je bitna za radno sposobno stanovni{tvo - stari ljudi iz sada{nje perspektive nemaju budućnost, a adolescenti tek treba da stupe na njeno tlo.

U tom smislu život starih osoba -esto dobija marginalan karakter kao bitisanje ljudi koji se nalaze na „rubu” društvenog života. Uticaj njihovih svakodnevnih aktivnosti na tokove društvenog života ne mo`e se ni legalisti-kim okvirom niti pak nekim op{te prihva}enim moralnim normama definisati kao dominantan u procesu dono{enja odluka koje bi menjale stvarnost.

Iznala`enje realne mogućnosti za neprekidnim trajanjem života nije ni{ta manje kobno od smrti, osim u predanjima i verovanjima, gde natprirodna

* Dr Miomira Kostić je docentkinja na Pravnom fakultetu u Ni{u. Radmila \or{evi} je psiholo{kinja u Gerontolo{kom centru u Ni{u.

1 Clinard, M. (1968) *Sociology of deviant behavior*, New York: Holt, Rinehart and Winston, Inc. str. 600.

2 Situacija manjinske grupe odlikuje se slede}im osobinama: postojanje diskriminacije prema određenoj grupi ljudi; sukob ovog diskriminatorskog odnosa dominantne grupe sa drugim normama i vrednostima u kulturi koji te`i da omogu}i podjednak status grupama; uo-avanje diskriminatorskog odnosa i od strane dominantne i od strane subordinirane grupe; jedan organizovani napor od strane subordinirane grupe da otkloni diskriminaciju. Clinard, M., op. cit. str. 602.

bi}a svoju besmrtnost potkrepljuju brojnim preimu}stvima. Po{to senescencija po-inje od ro|enja, paradoksalno je da proces starenja i starost kao `ivotno doba budu tabu teme. "Svaki -ovek `eli dugo da `ivi", pa samim tim "biti star" ne treba da predstavlja bilo kakvo posebno sporno pitanje. Ali „niko ne `eli da ostari", pa se starost me|u stanovni{tvom ve}ine dr`ava sveta sve vi{e posmatra kao "socijalni problem".³

Ne postoji jedna op{te prihva}ena teorija o starosti, ve} pre dogmatski stav o gubitku ne-ega i nepovratnoj prolaznosti. De Bovoar navodi mi{ljenje velikog broja svojih sagovornika, starih osoba, da starost ne postoji i da neko mo`e biti samo manje ili vi{e mlad u odnosu na drugog. Prema autorki, ovakav stav je samo refleksija potro{a-kog dru{tva koje se "zaklonjeno iza mitova o naponu i obilju, prema starcima pona{a kao prema parijama."⁴ Osamdesetih godina pro{loga veka nekolicina ameri-kih sociologa ipak je poku{ala da izdvoji neke karakteristike {iroko prihva}enog dru{tvenog stava prema starim osobama. U starosti postoji jedna sve prisutna te`nja ka vo|enju vita sedentaria, ka davanju saveta i nadgledanju drugih. Pa`nja se usmerava ka sprovo|enju svih onih radnji koje su vi{e mentalne nego fizi-ke prirode u cilju odr`avanja `ivota u starosti pre nego ka ostvarenju nekog ekonomskog prosperiteta. Tako |e, u svim dru{tvima obi-ajnim normama je predvi}ena uzajamna odgovornost u porodici izme|u ostarelih osoba i njihove odrasle dece. [tednja za dane starosti je skoro univerzalno rasprostranjena -ak i onda kada takav napor ne daje o-ekivane rezultate. Ipak, sva ljudska dru{tva cene `ivot i te`e da ga produ`e.⁵

U fenomenu starenja razlikuje se starenje individue od starenja populacije. ^inom ro|enja svaka osoba po-inje da stari sa daljim protokom vremena, pri -emu se kod nje ispoljava niz promena u fizi-kim i mentalnim osobinama, kao i u dru{tvenim funkcijama koje obavlja. S druge strane, "starenje stanovni{tva je takav demografski proces koji se odvija u sklopu menjanja starosne strukture, pod

dejtvom smanjenja nataliteta i produ`avanja trajanja `ivota".⁶

Tokom razvoja ljudskog dru{tva ljudski vek nije uvek trajao isto, ve} se, naprotiv, produ`avao pa se trenutak kada neko ulazi u stara-ko doba odre|ivao po razli-itim kriterijumima (broj godina, radna sposobnost, fizi-ki izgled). Betty Friedan u svom delu *Fountain of Age* navodi da je samo 8% Amerikanaca preko 65 godina starosti prihvatilo termin "star" da time opi{te sebe. Skoro polovina ispitanika opredelila se za termine "senior gra|anin", "zreo Amerikanac" ili "penzionisana osoba" kao prihvatljive za opis svog statusa.⁷ U savremenoj medicinskoj literaturi zastupljeno je mi{ljenje da termine "stare osobe" i "senior gra|ani" treba definisati uzimaju}i u obzir pre funkcionalni status nego hronolo{ke godine, mada se iz administrativnih razloga starost osobe izra`ava godinama (65 ili 75 godina). Tako |e se pravi podela ove grupe na dve podgrupe: "mla|e-starije osobe" (65-74 godine) i na "star-starije osobe" (preko 85 godina starosti).⁸ Me|utim, mogu}e su izvesne neo-ekivane promene u ljudskom organizmu koje se javljaju u vezi sa "merenjem vremena". Deca jedanaestogodi{njaci koja boluju od progerije ili dvadesetogodi{njaci oboleli od *Werner*-ovog sindroma umiru od biolo{ke starosti. Isto tako oni koji su do`iveli neku te{ku traumu mogu postati psihi-ki stari u tridesetogodini `ivota, dok, s druge strane, sedamdesetogodi{njaci mogu ostati mladi "duhom".⁹

Tvrdnja da prose-na du`ina ljudskog veka iznosi 70 godina nalazi se u Bibliji, mada se pominju i osobe, mu{karci i `ene, starije od sto godina.¹⁰ Smit navodi rezultate istra`ivanja o razli-itoj du`ini trajanja ljudskog veka u pojedinim vremenskim razdobljima na tlu Britanije koji ukazuju na stalno produ`avanje ljudskog `ivota.¹¹

Produ`enje trajanja ljudskog veka zna-ilo je stalno pove}avanje broja starih osoba u odnosu na

3 "...promena koja bi vodila ka korisnom, aktivnom i razvojno orijentisanom pogledu na starenje mo`e da proizi|e iz sopstvenih postupaka starih ljudi, kroz samu snagu njihovog rastu}eg broja pa samim tim i uticaja. Kolektivna svest o tome {ta starenje zna-i u smislu koncepta dru{tvenog izjedna-avanja, mo`e vremenom postati koristan -inilac u promeni stava". "International Plan of Action on Ageing", 1/para. 32, cit. u: *Social Gerontology: Old Age Across Cultures and Time*, URL: <http://www.trinity.edu/~mkearl/gercul.html>

4 de Bovoar, S. prvi tom, op. cit., str. 6.

5 Cowgill, D., Holmes, L. (1972) "Aging and Modernization" cit. u: *Social Gerontology: Old Age Across Cultures and Time*, loc. cit.

6 Macura, M. (1993) „Starenje stanovni{tva i populaciona politika", *Gerontologija*, br. 1, str. 16-17.

7 Cit. u: "Social Psychology of Aging", *Social Gerontology: The Social Psychology of Aging*, URL: <http://www.trinity.edu/~mkearl/gersopsy.html>

8 Krupp, A. M. (1988) *Interna medicina*, Beograd: Savremena administracija, str. 24.

9 Videti u: "Thinking in Time: Theoretical and Methodological Issues in Aging Studies", *Social Gerontology: Thinking in Time*, URL: <http://www.trinity.edu/~mkearl/ger-time.html>

10 Kosidovski, Z. (1990) *Biblijske legende*, Beograd: Srpska knji`evna zadruga, str. 47.

11 U gvozdeno doba ljudski vek u Britaniji je trajao oko 18 godina, da bi se u periodu od pre 2000 godina produ`io na 22 godine, u srednjem veku na 33, u periodu od 1689-1691. na 33,5, u 1789. na 35,5, od 1836-1854. na 40,9 da bi 1974. iznosio 66,8 godina. Smit, A. (1973) *Ljudsko telo*, Novi Sad: Matica srpska, str. 310-311.

ukupnu populaciju jedne zemlje.¹² Od 6.400.000 starih osoba u Britaniji iznad 65 godina, bar polovina je zavisila potpuno ili u velikoj meri od nov-ane pomo}i i drugih olak{ica koje daje dr`ava. Nekoliko stotina hiljada starih osoba `ivelo je po domovima, a pribli`no isti broj drugih je bio ozbiljno onesposobljen, tako {to su se te{ko kretali, morala im se dostavljati hrana, patili su od slabog vida, bili nesposobni za samostalni `vot ili potpuno vezani za postelju.¹³ Me|utim, pored opadanja fizi-ke snage i slabljenja op{teg zdravlja, dolazi i do promena u socijalnom polo`aju starih ljudi u odnosu na onaj koji su imali kao mla|e osobe. Starenjem se gubi inicijativa, opada radna sposobnost i pre odlaska u penziju (pod uslovom da su uop{te bili zaposleni) stare osobe bivaju automatski isklju-ene iz niza aktivnosti sudbonosnih za njihovu dalju egzistenciju.¹⁴

Pojava naglog starenja stanovni{tva u razvijenim zemljama sveta karakteri{e se kao {tetna. Starenje populacije uti-e na porast broja i strukturu stanovni{tva, na pove}anje udela starog i smanjenje udela mladog stanovni{tva, pa samim tim i na opadanje nataliteta. Zatim, dolazi do promena u socijalnoj politici zbog velikih tro{kova za staranje i brigu oko starih ljudi. Bez obzira na pove}anje ulaganja dru{tva rezultati istra`ivanja ukazuju na to da stare osobe `ive u izrazito nepovoljnim uslovima.¹⁵ Kvantitativni udeo u ukupnom stanovni{tvu modernih dru{tava, kao i drasti-ne promene u socijalnom polo`aju starih ljudi uticali su da osamdesetih godina ovoga veka populacija iznad 65 godina po}ne da se izu-ava kao ugro`ena kategorija ljudi, koja trpi razli-ite oblike nasilja.¹⁶ Navode se i neki drugi, mada posredni uticaji pove}anja udela starog stanovni{tva u odnosu na mla|u populaciju.¹⁷

Polo`aj starih osoba u dru{tvu je pre svega uslovljen njihovom radnom neaktivno{ju i teretom koji predstavljaju za aktivne. Pri tome se prenebrgava vremenski objektivno uslovljena `injenica da su svi aktivni budu}i neaktivni. Stare osobe su svoj

doprinos dru{tvenom napretku ve} dale i zato u toku trajanja tre}eg i -etvrtog doba imaju puno pravo da od dru{tva o-ekuju za{titu i pomo}. Pojava nasilja nad starim osobama odlikuje se velikom tamnom brojkom, odnosno neprijavlivanjem u-inioca i slu-ajeva viktimizacije od strane `rtve. Ve}i rizik i verovatno}a stradanja starih osoba zavise od li-nih viktimogenih predispozicija vezanih za zavr{etak evolucionih procesa u organizmu (biolo{ka obele`ja), kao i za psihi-ke promene u stara-kom dobu. Biolo{ka i psiholo{a obele`ja starih osoba uti-u da one budu isklju-ene iz aktivnih tokova u porodici i dru{tvu. Otuda poti-u osnovna obele`ja socijalnog polo`aja starih ljudi koja u sebi nose rizik viktimizacije po njih.

Viktimogena predisponiranost starih ljudi

Biolo{ka obele`ja starosti i rizik viktimizacije

Klasi-ne teorije iz oblasti gerontologije obja{njavaju uzroke starenja razli-itim faktorima.¹⁸ Po jednoj, starost nastaje zbog istro{enosti, odnosno "dugog veka kori{enja" organizma. Po drugoj teoriji, starost je rezultat gre{aka u genetskom programu, bilo zbog nakupljenih mutacija, bilo zbog opadanja genetske kontrole. I po tre}em shvatanju, starost nastaje zbog starenja imunog sistema.¹⁹ Interna medicina prou-ava biolo{ke promene u starosti nastale pod uticajem naslednih i spoljnih faktora.²⁰ Te promene su razli-ite i mnogobrojne. Mogu se ispoljiti kroz spolja{nji izgled, rad unutra{njih organa, funkciju `ljezda sa unutra{njim lu-enjem, kao i na motorne reakcije.

Biolo{ke promene objektivno uti-u na pove}ani rizik viktimizacije starih osoba.²¹ Starost je

12 Prema Smitu godine 1961. u Engleskoj i Velsu bilo je 5750000 mu{karaca i `ena starijih od 65 godina, {to je po broju odgovaralo broju stanovnika [kotske. Tokom 1981. godine njihov broj iznosio je 7500000 {to je bilo 13% ukupnog stanovni{tva. Ibid.

13 Navedeno prema: ibid.

14 Smit, A. op. cit., str. 308-309.

15 Macura, M. op. cit., str. 18.

16 Navedeno prema: Pelicari}, N. (1988) "Nasilje nad starim osobama u obitelji", *Nasilje u obitelji (zbornik radova)*, (ur.) [eparovi}, Z., Dubrovnik, str.156.

17 Prema Saavy bitna, mada diskretna uloga starenja sastoji se u "labavljenju dru{tvenog tkiva, sklerozi mnogih organa, degeneraciji institucija, slabljenju refleksa i u raku nasilja". Navedeno prema: ibid.

18 Da li je uzrok starenja postepeni gubitak ne-ega {to je va`no za odr`avanje `ivota, ili je to nagomilavanje, vi{ak ne-ega {to je {tetno za organizam? Gubitak, ili vi{ak - ili oboje? Nauka ni danas nema odgovor na pitanje da li je starenje u osnovi fiziolo{ki, prirodni ili patolo{ki, bolesni proces. Kangrga, N. (2003) *Medicina i religija*, Beograd: Izdava-ki fond Arhiepiskopije beogradsko-karlova-ke, str. 30.

19 Davidovi}, M. (1993) "Nasledna osnova starosti i starenja", *Gerontologija* br. 1, Beograd, str. 65.

20 Krupp, A. M. loc.cit.

21 Za svako lice postoji opasnost da postane `rtva nekog kriminalnog pona{anja. Ta opasnost jeste rizik viktimizacije odre|enog subjekta. Rizik viktimizacije je rezultanta delovanja odre|enih unutra{njih i spoljnih faktora i predispozicija i kao takav nije podjednako rasprostranjen u populaciji. Stepenn rizika viktimizacije pove}ava se ili smanjuje u zavisnosti od postojanja ili odsustva odnosno ve}e ili manje koli-ine tih predispozicija. Konstantinovi}-Vili}, S., Nikoli} - Ristanovi}, V. (2003) *Kriminologija*, Ni{u: Centar za publikaciju Pravnog fakulteta u Ni{u, str. 379.

ugro`ena bolestima, u smislu da bolest ubrzava starenje, a duboka starost izaziva patolo{ke smetnje u organizmu. Zbog toga je neophodno obezbediti adekvatno staranje i negu starih lica, i to u ku}nim uslovima. Me|utim, u savremenim industrijskim dru{tvima ~esta pojava je izolacije me|u ~lanovima porodice, kada prestaju ekonomske, a nekada i emotivne veze izme|u predaka i potomaka. Ukoliko dr`ava nema mogu}nosti da obezbedi ekonomsku i socijalnu sigurnost starih lica, ona }e biti prepu{tena sebi, a rizik oboljenja, iskori{avanja, neadekvatnog staranja i smrti }e se pove}ati.

Stare osobe izlo`ene su opasnosti da postanu `rtve seksualnih napada. Geneza gerontofilije se kod u~inoca mo`e objasniti incestoidnom seksualnom privr`eno{u prema ocu, odnosno majci. Me|utim, u nekim slu~ajevima, gerontofili odlu~uju da zaklju~e brak sa ostarelim licem, ne samo zbog seksualne privla~nosti, ve} zbog materijalne koristi i i{~ekivanja nasle|ivanja bogatstva.²²

Psiholo{ka obele`ja starosti i rizik viktimizacije

Tokom procesa biolo{kog starenja organizma nastaju i psiholo{ke promene. One su uslovljene samim procesom starenja, ali i bolestima pojedinih organskih sistema. Ipak, mnogi aspekti li~nosti ostaju stabilni tokom `ivota.²³ Zadovoljstvo `ivotom, moralne norme i percepcija slike o sebi uglavnom ostaju nepromenjeni, a samoprihvatanje dobija na intenzitetu. Iako ne dolazi do promena stila li~nosti i njenih crta nastaje pomeranje fokusa unutra{njeg `ivota starih osoba. One se od preokupacije spoljnim svetom okre}u ka unutra{njem, sopstvenom svetu. Kod starih osoba dolazi do opadanja emocionalnih veza sa osobama i objektima iz okoline, do smanjenja sposobnosti da se integri{u spoljni uticaji, ali i do pridavanja ve}e va`nosti zadovoljavanja sopstvenih potreba.²⁴ Stare osobe sve manje u~estvuju u borbi oko savladavanja spoljnih prepreka, trci za uspehom i dru{tvenim priznanjem. ^esto su na oprezu u kontaktima sa drugima jer oni, u svojim godinama, najbolje poznaju dvoili~nost odraslih. Prema shvatanju Kvina (*Queen*) u situaciji kada treba da se suo~e sa pote{ko}ama, stare osobe ~esto reaguju "mrzovoljom, ljutnjom, preteranim zahtevima da bi osigurale pa`nju, a nekada i his-

teri-nim simptomima".²⁵ U nekim slu~ajevima ostarela osoba se mo`e povu}i u svet neuroza, fantazija, pa ~ak i psihoza, u kome se ose}a zadovoljnom razmi{ljanjima o pro{losti kada je bila privla~na ili uspe{na u poslu.²⁶ Pore|enje "slavne pro{losti" sa sada{njim trenucima prepunim socijalnih te{ko}a mo`e uticati na pojavu samoubistva me|u starima. [eparovi] navodi da u~estalost samoubistava raste sa godinama starosti. Smatra da je to rezultat dru{tvene izolacije, slabljenja veza sa potomcima, ose}aja usamljenosti i prestanka svake radne aktivnosti.²⁷ Rezultati istra`ivanja sprovedenih u SAD 1998. godine od strane Nacionalnog udru`enja za brigu o drugima (*The National Alliance for Caregiving*) ukazuju na to da staranje o drugima unutar porodice {tedi dru{tvu godi{nje izme|u 113 i 286 biliona dolara. Ipak, staranje o svom nemo}nom bra~nom partneru nekada mo`e ubrzati smrt staraoca.²⁸

Me|u starim osobama slu~ajevi mentalnih oboljenja su mnogo ~e{}i nego me|u mladima. Neki istra`iva~i, kao na primer Pot (*Pot*) ispitivali su verbalnu i fizi~ku agresiju prema dementnim starcima od strane staralaca. Uzorak je obuhvatio 169 staralaca dementnih staraca iz okoline Amsterdama. Verbalna agresija se ispoljila u 30,2% slu~ajeva, a fizi~ka u 10,7%. Obe vrste agresije bile su povezane sa stanovanjem u istom doma}instvu, primanjem po{te, staranjem o jo{ jednoj ostareloj osobi koja je u te`em stanju. Fizi~ka agresija je proizi{la iz odnosa sa ostarelim licem na koga su se staraoci `alili zbog velikog optere}enja koje trpe brinu}i o njemu.²⁹ Starim osobama obolelim od demencije neophodno je obezbediti adekvatno staranje, dobru medicinsku negu kao i edukaciju ~lanova porodice obolelog. Napredak u dijagnostici, le~enju i rehabilitaciji ostalih mentalnih poreme}aja u starosti ostaje poseban zadatak medicine i slu`bi socijalnog staranja.

25 Queen, S. A., Gruener, J. R. (1940) *Social Pathology*, New York: Thomas Y. Crowell Company, str. 100-101., cit. u: Clinard, M. op. cit., str. 583.

26 Ibid.

27 [eparovi], Z. (1985) *Viktimologija - studije o `rtvama*, Zagreb, str. 160.

28 Naime, Shulz i Scott su utvrdili da od 392 staraoca u uzrastnom dobu izme|u 66 i 96 godina koji su brinuli o svom nemo}nom bra~nom partneru i 427 onih koji su bili u braku ali se nisu starali ni o kome, ~ak 63% staraoca su ~e{e umirali u slede}e ~etiri godine. Cit. prema: "The Old and their Families", u: *Social Gerontology: The Old and their Families*, URL: <http://www.trinity.edu/~mkearl/ger-fam.html>

29 Pot, AM., Dyck Rvan, Jonker, C., Deeg DJH. (1995) "Verbal and phusical aggression against demented elderly by unformal caregivers in the Netherlends", *Amsterdam: III European Congress of Gerontology*, 30 August-2 September 1995., SectionV, no 164.1338

22 Jevti], D. (1960) *Sudska psihopatologija*, Beograd-Zagreb: Medicinska knjiga, str. 242.

23 Petrovi], D. (1993) "Psiholo{ki aspekti starenja i psihogerijatrija" *Gerontologija*, br. 1, Beograd, str. 90.

24 Ibid.

Obele`ja socijalnog polo`aja starih osoba i rizik viktimizacije

Tokom -itave istorije razvoja ljudske civilizacije stari ljudi su imali poseban polo`aj zbog svog iskustva, znanja i snala`enja u dru{tvenim ulogama u koje su mla|i tek trebali da stupe. Me|utim, za svakog pojedinca starost je izaziva~ propadanja i promena od kojih se strepi. Biolo{ko-psiholo{ki preduslovi menjaju ekonomski polo`aj starih lica, {to neposredno uti-e na promenu njihovog socijalnog statusa.

U prvobitnim ljudskim zajednicama polo`aj starih lica bio je bolji u bogatijim nego li u siroma{nijim zajednicama. Ona plemena koja su bila vezana za zemlju smatrala su starce simbolima i tvorcima reda. Mnogo je gore bilo kod nomada -ija kretanja ostareli -lanovi skupine nisu mogli da prate.³⁰ Savremena civilizacija nije mnogo naklonjena starim osobama. Uzroci se nalaze u demografskoj komponenti kao i socijalno-klasnim i porodi-nim osobenostima. Mla|e i starije osobe obi-no nemaju zna-ajan interakcijski odnos izvan porodice. Sredinom sedamdesetih godina pro{loga veka Center of Aging na Univerzitetu Merilend (*The University of Maryland*) utvrdio je da deca svih uzrastnih kategorija imaju ograni-ena saznanja i lo{e usmerene stavove o starim osobama. Od 180 ispitane dece samo njih 39 bilo je u mogu}nosti da navede neku stariju osobu izvan svoje porodice.³¹ Osnovna pote{ko}a jeste socijalna izolovanost starih osoba i odsustvo iz aktivnih dru{tvenih tokova. Prema mi{ljenju Rouza (*Rose*) stare osobe zbog delimi-ne ili potpune izolacije imaju potrebu da se udru`uju jedne sa drugima. Kreira se subkultura starih lica sa svojim zasebnim udru`enjima, norma-ma i obi-ajima.³² U SAD je te`nja za udru`ivanjem naro-ito izra`ena kod starih osoba pripadnika sred-nje i vi{e klase, nego kod klase ni`eg ekonomskog statusa.³³ Osim toga, u poslednje dve decenije pro{loga veka porastao je broj grupa koje se bore za dobrobit starih osoba. U SAD na listi *The Leadership Council of Aging Organization* takvih udru`enja ima -etrdeset (u 1988. godini bilo ih je 29). One, bar za sada, predstavljaju poslednji nivo do koga je do{ao "pokret seniora".³⁴

30 De Bovoar, S. op. cit. prvi tom, str. 93.

31 "Social Psychology of Aging", loc. cit.

32 Rose, A. (1962) "The Subculture of the Aging: A Topic for Sociological Research", *The Gerontologist*, No. 2, 123-127, cit. u: Clinard, M. op. cit., str. 591.

33 Clinard, M. op. cit., str. 592.

34 "Politics of Aging: Government Agencies and the Aging Network", cit. u: *Social Gerontology: The Politics of Aging*. URL: <http://www.trinity.edu/~mkearl/ger-pol.html>

Neostvareno roditeljstvo tako|e mo`e biti faktor rizika viktimizacije u starosti. Julha je ispitivao 435 osoba starosti od 60-74 godine i od 74-89 godina u desetogodi{njem periodu. Mu{karci bez dece su imali goru predstavu o svom zdravlju, nego oni sa decom. Tako|e su stara lica - roditelji imali -e{e} posetioce nego oni bez dece. Mu{karci od 60-74 godine `ivota i `ene od 75-89 godina `ivota, sa ostvarenim roditeljstvom, bili su zadovoljniji svojim socijalnim statusom nego njihovi vr{njaci bez dece.³⁵

Razvijene zemlje sveta donose posebne zakone koji omogu}avaju ostvarenje sankcijom zagarantovanih prava starih ljudi. Tako, u SAD *Older American Act* iz 1965. godine predvi|a da starim osobama treba obezbediti: odgovaraju}e penzije u skladu sa standardom `ivota u SAD; pru`anje najbolje mogu}e medicinske nege u oblasti fizi-kog i mentalnog zdravlja koja treba da bude dostupna svima bez obzira na ekonomski status korisnika; odgovaraju}e doma}instvo koje bi se samostalno odabralo, tako da bude dizajnirano i locirano onako kako to odgovara potrebama i mogu}nostima starih osoba; slu`be koje bi pru`ale punu institucionalnu brigu starima; mogu}nost zapo{ljavaanja bez diskriminatorskog odnosa prema starosti; penzionisanje u uslovima zdravlja, po-asti i dostojanstva -posle godina doprinosa ekonomskom prosperitetu; aktivnosti unutar {irokog opsega gra|anskih, kulturnih i rekreacionih mogu}nosti; delotvorne komunalne slu`be koje pru`aju dru{tveno u-e{e} na uskla|eni na-in i koje su lako dostupne kada je to potrebno; stalnu dobrobit iz pokazanog istra`iva-kog saznanja koje mo`e da podr`i i unapredi zdravlje i sre}u; slobodu, nezavisnost i slobodnu primenu li-ne te`nje u planiranju i upravljanju svojim sopstvenim `ivotom.³⁶ Tokom 1992. godine izvr{ene su izmene i dopune ovog Zakona tako {to je Kongres doneo i obezbedio finansiranje posebnog Dela VII koji se odnosi na prevenciju zlostavljanja, zanemarivanja i eksploatacije starih osoba. Ovaj deo Zakona pod nazivom *Vulnerable Elder Rights Protection* obuhvata mere za dugoro-ne programe ombudsmana vezane za brigu o starima, kao i legalnu pomo} dr`ave vezanu za razvojni program. Poslednjim amandmanima Zakona iz 2000. godine Kongres je pozvao sve dr`ave pojedina-no da sprovedu ve}u uskla|enost u primeni zakona pred sudovima. Deo VII Zakona

35 Julha, M. (1995) "Is childlessness a risk factor in old age?" Amsterdam: *Third European Congress of Gerontology*, 30 August - 2 September 1995, Section V, no. o48.1093

36 Bill of Rights for the Old, Title I of the 1965 Older American Act, cit. u: "Politics of Aging: Government Agencies and the Aging Network", loc.cit.

je vremenom omogućio instrumente u promovisanju op{te edukacije i uskla|ivanju rada vladinih slu`bi koje bi se bavile slu-ajevima zlostavljanja starih osoba. Tako|e, predvi`eno je zastupanje prava starih gra|ana. Tokom 2001. godine preko ombudsmana je istra`eno 264269 pritu`bi na ra-un rada domova za brigu o starima i drugim institucijama koje se bave pru`anjem pomo|i starim osobama. U oblasti ostvarenja legalnih prava Deo VII predvi|a mere zakonske pomo|i koje bi se razvile u svakoj dr`avi tako da se na najvi{em dr`avnom nivou ostvare sve te`nje usmerene na legalne slu`be u -ijoj su nadle`nosti stare osobe. Od ranih devedesetih godina pro{loga veka izdvojeni fondovi za prevenciju zlostavljanja starih osoba ostali su skoro ujedna-eni sa malo preko 5 miliona dolara bud`eta. Fondovi su namenjeni populaciji starijoj od 60 godina `ivota.³⁷

Osim toga, tokom 1999. godine Nacionalni centar o zlostavljanju odraslih (*National Center on Elder Abuse*) pokrenuo je nov proces u cilju otkrivanja na-ina za identifikovanje i pru`anje pomo|i izolovanim starim osobama koje mogu postati `rtve zlostavljanja i zanemarivanja. Centar je usmerio svoj rada na {est op{tina sa razli-itom populacijom, posebno obu-enim profesionalcima i volonterima kroz grupu *Community Sentinels for Elder Abuse Prevention*. Kroz obuku je pro{lo oko 1280 op{tinskih "stra`ara".³⁸

Oblici zlostavljanja starih lica

Zlostavljanje starih lica je termin koji se odnosi na bilo koji ispoljeni postupak, nameru ili akt zanemarivanja od strane onoga ko je staralac ili druge osobe koja prouzrokuje povre|ivanje ili ozbiljan rizik od povre|ivanja odrasloj vulnerabilnoj osobi. Ono {to -ini odraslu osobu neotpornom i sklonom zlostavljanju jeste dru{tvena izolovanost i umanjenje njenih mentalnih sposobnosti (Alchajmerova bolest, demencija). U takvim okolnostima zajed-

ni-ki `ivot sa staraocem ili prijateljem mo`e uve}ati mogućnost da se zlostavljanje ispolji. Ukoliko je ranije postojalo nasilje u porodici to tako|e ukazuje da }e stariji -lanovi porodice kasnije najverovatnije do`iveti zlostavljanje.

Zlostavljanje starih lica se ispoljava kao: fizi-ko, seksualno, emocionalno ili psiholo{ko zlostavljanje, zanemarivanje, napu{tanje stare osobe, finansijska i materijalna eksploatacija i samozanemarivanje. Fizi-ko zlostavljanje se odre|uje kao kori{enje fizi-ke sile prema staroj osobi {to ima za posledicu fizi-ko povre|ivanje, nano{enje fizi-kog bola i umanjenje fizi-ke sposobnosti. Ovaj oblik zlostavljanja vr{i se aktima nasilja poput: udaranja, ga|anja, batiranja, {utiranja, guranja, tre{enja, {amaranja, {tipanja, paljenja. Javljaju se izvesni znaci koji ukazuju da je postojalo fizi-ko zlostavljanje. To su: modrice, oguljotine, tragovi vezivanja; naprsline i prelomi kostiju; otvorene rane, posekotine; uganu}a i unutra{nje povrede; laboratorijske analize o predoziranju lekovima ili uzimanju manje doze od propisane.

Seksualno zlostavljanje se defini}e kao seksualni odnos bilo koje vrste sa starom osobom bez njene saglasnosti. Ono se manifestuju kroz ne`eljene dodire, sve oblike seksualnih napada, silovanje, sodomiju, prinudno razodevanje i pornografsko fotografisanje. Kod stare osobe koja je pretrpela seksualno zlostavljanje mogu se uo-iti modrice na grudima i genitalijama; veneri-ne bolesti i infekcije, analno ili vaginalno krvarenje, pocepano, umrljano ili krvavo donje rublje. Emocionalno ili psiholo{ko zlostavljanje ne ostavlja vidljive fizi-ke tragove. Ono se vr{i verbalnim ili neverbalnim radnjama kao mu-enje, nano{enje bola ili tuge. Zlostavlja- se -esto pona{a prema ostareloj osobi kao prema detetu, sprovodi jedan oblik "tretmana u ti{ini" i podr`ava socijalnu izolovanost stare osobe. Stara osoba se zato pona{a uznemireno, uzrujano, ili je u stanju potpune povu-enosti.

Finansijska ili materijalna eksploatacija je savim poseban oblik zlostavljanja. Ona obuhvata nezakonito kori{enje fondova, nepokretnosti ili aktive ostarele osobe. Ovakvo pona{anje podrazumeva radnje poput: unov-avanja -ekova bez potpisa ili dozvole starog lica; falsifikovanje njenog potpisa; kra|e novca, dragocenosti iz ku}e; prisiljavanje da potpi}e dokument poput testamenta ili ugovora.

Zanemarivanje se odre|uje kao odbijanje ili neizvr{enje bilo koje obaveze ili du`nosti staratelja prema ostarelom licu. Napu{tanje stare osobe zna-i odlazak lica koje je na sebe preuzelo odgovornost da se stara o ostareloj osobi. Od ovih postupaka treba razlikovati samozanemarivanje kada se ostarela osoba pona{a na na-in koji je pretnja njenom sopstvenom zdravlju i sigurnosti. Tada je isklju-ena situaci-

37 "Laws & Legislation", *National Center on Elder Abuse*, URL: <http://www.elderabusecenter.org>

38 U svih {est op{tina udru`enja koja se bave zlostavljanjem starih osoba izvestila su o napretku u komunikaciji i saradnji me|u -lanovima agencija i pove}anju obima reagovanja na slu-ajeve zlostavljanja odraslih. Ponu`eno je preko dvadeset razli-itih vrsta proizvoda u vidu: bro{ura, kesa, postera, prostirki u svakoj pojedinoj op{tini. Materijali, poput power point prezentacija su ura|eni tako da se njima obu-avaju profesionalci, radnici dr`avnih organa, osoblje iz pravosu|a, radnici po{te. Materijal je prosle|en na 7650 adresa. Zahvaljuju}i takvoj obuci volonteri su mogli da pomognu ljudima za koje su verovali da mogu postati `rtve zlostavljanja, zanemarivanja ili eksploatacije. "Outreach to Special Populations", "Reaching Hidden Victims - Community Sentinels for Elder Abuse Prevention", URL: <http://www.elderabusecenter.org>

ja u kojoj mentalno o-uvana stara osoba koja razume posledice svojih odluka donosi svesnu i voljnu odluku da u-estvuje u postupcima koji su pretnja po njeno zdravlje i sigurnost kao stvar njenog li-nog izbora.³⁹

Te{ko je ta-no utvrditi obim zlostavljanja starih lica. Ova pojava, kao neke forme zlostavljanja dece, ostaje u domenu dobro skrivene tajne. Prema studiji *National Elder Abuse Incidence Study* preko 500000 Amerikanaca starosti od 60 i vi{e godina bili su `rtve nasilja u porodici tokom 1996. godine. U samo 165 slu-ajeva zatra`ena je pomo}, dok je 84% slu-ajeva ostalo prikriveno. Prema nekolicini drugih studija procenjuje se da je 3-5% stare populacije u SAD bilo zlostavljano dok poseban Komitet ameri-kog Senata (*The Senate Special Committee on Aging*) ocenjuje da svake godine bude zlostavljano oko 5000000 ostarelih lica u SAD.⁴⁰

Kao zlostavlja-i starih osoba javljaju se lica oba pola. ^lanovi porodice su mnogo -e{e zlostavlja-i od pripadnika bilo koje druge grupe ljudi. Ve} nekoliko godina unazad podaci iz istra`ivanja koja su vr{ena u SAD ukazuju na to da su odrasla deca mnogo -e{e zlostavlja-i svojih ostarelih roditelja nego drugi -lanovi porodice. Bra-ni partneri su tako |e izvr{io u velikom broju slu-ajeva. Prema Pelicari} u SAD 1981. god. tipi-na `rtva porodi-nog nasilja bila je `enska osoba, starija od 75 godina, pripadnik srednje imu}ne klase. Veoma -esto, takva `rtva patila je od nekih psihi-kih ili fizi-kih smetnji, {to joj ote`ava polo`aj.⁴¹ Sli-no tome, Kratcoski navodi da je naj-e{e `rtva nasilja osoba `enskog pola, ali je i u-inilac u vi{e od polovine slu-ajeva tako |e bila `ena, i to }erka ili snaja `rtve.⁴² Prema istra`ivanju Oliveire, vi{e od 50% oblika viktimizacije starih osoba predstavlja psihi-ko nasilje koje se vr{i na razli-ite na-ine: verbalne pretnje, nazivanje pogrdnim imenima i sl. Najmanje je bilo zastupljeno fizi-ko nasilje. Svega u 19% slu-ajeva fizi-ko zlostavljanje je bilo prijavljeno policiji od strane suseda. Na-ini viktimizacije su se svodili na zanemarivanje i zapu{tanje starih -lanova porodice, kao nedavanje lekova, vode, hrane, zanemarivanje higijene. Nasilje se izra`avalo u davanju prekomerne doze lekova ili kao zaklju-avanje u prostorijama.⁴³ Pelicari} isti-e da se starost nasilnika tako |e pove}ava. ^esti su

slu-ajevi da u jednoj porodici ne `ive samo tri, ve} -etiri generacije jedne porodice. Tada deca, koja i sama imaju ve} sedamdesetak godina, sprovode nasilje nad svojim onemo}alim roditeljima koji imaju blizu devedeset.⁴⁴

Prikaz slu-aja

Centri za socijalni rad iz svih gradova na teritoriji Republike Srbije mogu da budu uputni organi za sme{taj korisnika u Gerontolo{ki centar Ni}. U tom smislu korisniku se mo`e pru`iti samo otvoreni vid za{tite u Centru. U Gerontolo{kom centru Ni{ trenutno boravi 231 korisnik usluga. Od toga broja njih 14 je u mogu}nosti da snosi tro{kove boravka u ustanovi od sopstvenih sredstava, 133 snose tro{kove boravka uz pomo} svojih srodnika, 38 je delimi-no sposobno pa razliku dopla}uje Ministarstvo za rad, zapo{ljanje i socijalna pitanja, dok 46 korisnika ne poseduje nikakve prihode i puni iznos pla}a Ministarstvo. Izdvojeni su slu-ajevi: fizi-kog zlostavljanja, emocionalnog zlostavljanja i ekonomske eksploatacije korisnika. Stru-ni tim Ustanove ne poseduju saznanja o seksualnom zlostavljanju korisnika jer niko od njih, prilikom prijema u Ustanovu, to nije opisao prilikom intervju-a. Svi opisani slu-ajevi zlostavljanja prijavljeni su prilikom prijema u Ustanovu.

Slu-aj fizi-kog zlostavljanja odnosi se na mu{karca NN, starog 70 godina iz Ni}a. Prilikom prijema korisnik pokazuje psihofizi-ku o-uvanost, orijentisan, materijalno nezavisan, tro{kove sme{taja snosi uz pomo} }erke. Na testu KON 6 manifestuje izrazitu socijalnu dezadaptaciju, odnosno smanjenu mogu}nost prestrukturiranja socijalnog polja i promene u tom polju. NN je penzioner, visoko{kolskog obrazovanja, dru{tvено aktivna osoba u radnom periodu. Za `ivota supruge `iveli su u sopstvenom stanu, solidnog socijalnog statusa.]erka se udaje i zasniva sopstveno doma}instvo. On i supruga ostaju da `ive sa nezapo{ljenim sinom starim 45 godina. Zbog poreme}enih porodi-nih odnosa sin je oca napao sekirom i naneo mu te{ke telesne povrede u vidu posekotina, preloma rebara i ruke i povrede glave. Nakon toga, u dogovoru sa }erkom, roditelji donose odluku da smesta napuste stan i sme{taj potra`e u Gerontolo{kom centru Ni}. Nepokretna supruga, vezana za postelju, ubrzo po sme{taju je preminula. Korisnik i dalje `ivi u velikom strahu od sina. Vrhunac porodi-ne disfunkcionalnosti, po mi{ljenju NN, je uzrokovan vanporodi-nim faktorima. "Dru{tvene norme su onemogu}ile moga sina da ostvari svoju dugogodi{nju `elju, a on je ujedno

39 "The Basics- Major Types of Elder Abuse", The Basics - National Center of Elder Abuse, URL: <http://elderabusecenter.org>

40 Cit. u: "Frequently Asked Questions about Elder Abuse - National center on Elder Abuse", URL: <http://www.elderabusecenter.org>

41 Ibid.

42 Kratcoski, P. C. (1984) "Perspectives on Intrafamily Violence", *Human Relations* No. 6., vol. 37. str. 448-449.

43 Enskil Koiten Liitto Report: *Domestic Violence and the Elderly* (1986) str. 364., cit. u: Pelicari}, I. op.cit., str.157.

44 Pelicari}, N. op.cit., str. 158.

ozloje/en na mene jer misli da sam mogao da mu sredim da ode u inostranstvo". Sukobe je produbilo nere{eno pitanje zaostav{tine izme|u brata i sestre za `ivota roditelja. Korisnik negira fizi-ko nasilje od strane sina pre napada sekirom, ali su mogu}i drugi oblici zlostavljanja (verbalno).

U slu-aju drasti-nog osiroma{enja dru{tva i pada `ivotnog standarda briga za ostarelo lice -esto je motivisana ekonomskim razlozima, a ne emocionalnim vezama. *Emocionalno zlostavljanje i socijalno zanemarivanje manifestovalo se u slu-aju NN korisnika mu{kog pola, starog 74 godine. On je vojni penzioner koji, nakon smrti supruge `ivi kao podstanar od 2002. godine. Psihofizi-ki je o-uvan, samostalan i nezavistan korisnik koji ima bitno poreme}ene odnose sa sinom i }erkom. Prilikom prijema na Kornell indeksu manifestuje izra`enu depresivnost (oko 85%), neuroti-nost koja je ispod proseka (N=22), kada govori o svom `ivotu sa suprugom pla-ljivost uz blago prisutnu verbalnu agresivnost prema sopstvenoj deci. NN i njegova supruga bili su vlasnici velikog stana u Ni{u. Stan su prodali }erka i sin i uveli roditelje u podstanarski odnos sa obrazlo`enjem da moraju re{iti stambene prilike sopstvenih porodica. "Oni su ubili moju suprugu i svoju majku, a ja polako umirem". Iz podstanarskog statusa NN je iza{ao svojom voljom jer mu se " `ivot u takvim uslovima u-inio nepodno{ljivim", a on sam je bio nedovoljno motivisan da ispunjava dnevne egzistencijalne potrebe. Odbija kontakte sa decom. Produ`eni period njegove adaptacije vezuje se za ve}i broj povr{nih kontakata sa drugim korisnicima uz stalno gun|anje i izra`avanje nezadovoljstva situacijom u kojoj se nalazi (u trpezariji, holu, u TV sali). Svojim spolja{njim izgledom odaje osobu punu tenzija, hiperaktivnosti i neusmerenog lutanja u neposrednoj okolini Ustanove. Korisnik je preplavljen ose}anjima iskori{ }enosti i odba-enosti koja }e verovatno u njemu biti trajno prisutno.*

U kontaktima sa srodnicima -esto mo`e da se nazna-i samo ekonomska su{tina brige za ostarelo lice, pogotovu kada to lice zaklju-i ugovor o poklonu sa najbillim srodnicima. *Primer materijalne eksploatacije vezan je za korisnika NN mu{koga pola, starog 78 godina iz Pirota. On je udovac koji je na li-ni zahtev sme{ten u Centar 2003. godine. Korisnik je sklon suicidu, lepljiv po prirodi, logoroi-an, depresivnog raspolo`enja, pla-ljiv kada govori o }erki koja `ivi u inostranstvu i bolesnoj unuci po sinu. U toku perioda adaptacije iskazivao je suicidalna razmi{ljanja koja je verbalizovao pred psiholo-*

gom. "Ja sam ovde gurnut u zape}ak da }utim i u `ivam jer mi u Domu ni{ta ne fali". Ovo upotrebljava njegov sin u telefonskom kontaktu i to ponovo stvara ose}aj odba-enosti i {ikaniranja iako je NN svu svoju veliku imovinu za `ivota podelio }erki i sinu. Nije li{en poslovne sposobnosti, nema staroca i svojom je voljom do{ao u Ustanovu. Tra`i idolopoklonstvo za sve ono {to je ostavio deci od materijalnih dobara i o-ekuje podr{ku za svoju odluku.

Zanemarivanje starih i nemo}nih lica je forma zlostavljanja koja je prikriivena u vreme kada stru-nim, da bi stupio u kontakt sa budu}im korisnikom, odlazi na teren. U slu-ajevima kada ostarelo i nemo}no lice nema sopstvenu decu ili bra-nog partnera zaklju-uje ugovor o do`ivotnom izdr`avanju ili poklonu sa srodnicima koji nekada ispolje samo ekonomsku motivisanost da brinu o ostareloj osobi, ali u uslovima institucionalnog zbrinjavanja.

Zaklju-ak

Dinami-ne dru{tvne promene i kvalitet modernog `ivljenja vode ka ote`anom uklju-ivanju starih lica kao zna-ajnih u-esnika na menjanju socijalne strukture, -ak vi{e nego samo otu|ivanje od formalnih tradicionalnih uloga i statusa pojedinaca. Starost, kao tre}e doba, poseban je sociolo{ki fenomen, koji reflektuje na-in na koji su definisane socijalne uloge, kao stepen spremnosti za njihovo prihvatanje. Stare osobe imaju niz te{ko}a u prihvatanju svojih novih uloga u dru{tvu zbog radne neaktivnosti, penzionisanosti, slo`enih porodi-nih odnosa i nedostatka dru{tvne podr{ke. Ako su mla|e osobe te koje imaju mo} odlu-ivanja i upravljanja dru{tvenim tokovima, onda ne treba zanemariti -injenicu da one svojim uticajem na status starih lica uti-u na obele`ja svoje sopstvene budu}nosti.

Kvalitet `ivota starih osoba je multidimenzionalni koncept koji obuhvata: fizi-ko, socijalno i mentalno zdravlje, kognitivno i seksualno funkcionisanje, radnu sposobnost i `ivotno zadovoljstvo. Zanemarivanje ili onemogu}avanje postvarenja (u smislu materijalizacije potreba) svakog od ovih -inilaca kvaliteta `ivota predstavlja -in zlostavljanja stare osobe. Zna-ajno je omogu}iti socijalno funkcionisanje i psihosocijalno blagostanje starih osoba jer ove determinante kvaliteta `ivota mogu bitno da opredele odnos srodnika ili staralaca koji vode brigu o ostarelom licu, a nekada i stepen zlostavljanja u krajnjem svom ishodu.

Miomira Kosti}, PhD
Radmila \or |evi}

**Victimization of old people as members
of a special marginal group**

In this paper the authors explain the role of the old in status systems both in modern societies and throughout history. The authors point out the role of the ageing process in defining the marginal status of old people and their risks to become victims of abuse. Because of their biological and psychological characteristics and their social status, the old are vulnerable to various forms of abuse: physical, psychological and sexual violence, negligence, and self-negligence, abandonment and economic exploitation. The case study has been done in cooperation with the expert team of *Gerontology center* of the town Nis, .

LAURA PRESCOTT*

Veterani bezimenog rata: O prikrivenom nasilju, progovaranju istine, otporu i oporavku¹

Autorka je le-ena na psihijatriji, oporavljena je od zavisnosti i pre`ivela zlostavljanje u detinjstvu. ^lanak koji sledi je prera|ena verzija pozdravne re-i sa drugog godi{njeg zasedanja Me|unarodnog dru{tva psihijatrijskih sestara, odr`anog 28. aprila 2000. u Majamiju, na Floridi.

Klju-ne re-i: nasilje, `rtve, mentalna ometenost, psihijatrijske ustanove.

Ja -esto govorim o pre`ivelima kao o "veteranima bezimenog rata". To -inim da bih odstranila semanti-ku barijeru u vezi sa terminima "zlostavljanje u detinjstvu" i "reviktimizacija odraslih osoba". Nazivanjem pre`ivelih veterana, iskustva miliona `ena, dece i mu{kara se sme{taju u odre|eni kontekst, {to ih -ini `ivotnim, neposrednim, zna-ajnim i sna`nim. Ne mislim da je slu-ajno to {to su mnogi moji sapatnici, koji su pre`iveli zlostavljanje i siroma{tvo, sada zatvoreni u psihijatrijskim ustanovama.

Upravo za vreme mog boravka u jednoj ustanovi toga tipa, sa re{etkama na prozorima, -ula sam najpotresnije pri-e o smrti, kao i o nadi za `ivotom. Tada sam po prvi put prepoznala sopstveni odraz u drugim osobama: osobama od krvi i mesa koji se bore da postanu celovite li-nosti usred haosa i pometenosti. @ene i mu{karci koji je ovaj svet u-inio "bolesnim" govorili su pod dejstvom Torazina, Melarila, Ativana i Haldola, prepli-u}i jezikom i bale}i. Oni su bili, i jesu, neustrasivi i hrabri i nisu se tresli od straha, ve} zbog neubla`enih propratnih efekata lekova, dok je iz njihovih za`arenih pogle-

da izbijala neporeciva istina koja mi je kidala srce. Razgovarali bismo o na{im `ivotima prigu{enim tonom, pla{e}i se da }e nas prekoriti sa "budite mirni, "nazad u sobu", "usredsredite se na pozitivne stvari", uzimajte prepisane lekove" ili "prestanite da se me|usobno napadate".

Uprkos svemu, mi smo prepri-avali na{e ratne pri-e. Pri-e o tome kako je to kada ste pretu-eni, u modricama, osaka}eni, silovani, primorani na sodomiju, kada vas seksualno i fizi-ki zlostavlja neko koga poznajete, koga volite, ili ste ga voleli. Pri-ali smo ispod glasa, dok su neki od nas zad`avali dah gutaju}i sopstveno poni`enje, stid i bes. Neki od nas, koji su bili isuvi{e iscrpljeni za komunikaciju, jednostavno su ostajali nemi. Njihova }utnja je bila rezultat dugotrajnog sputavanja, ograni-avanja, prikrivanja, zabranjivanja, optu`ivanja i posramljivanja, da ne bi progovorili.

Kada bol progovori: samopovre|ivanje

Bila sam u osnovnoj {koli kada me je otac navikao da pijem vino. To je bio no}ni ritual posle ve-ere i pre odlaska na spavanje. Nakon pranja sudova i po{to bi se moja baka povukla u svoju sobu, on bi posegnuo za svojom zalihom boca, koje je dr`ao pod kuhinjskim {ankom, kao nepokretne staklene vojnike. Zatim bi me zgrabio svojim sna`nim, mi{i}avim zemljoradni-kim rukama, uvek preplanulim od sunca. Bio je neuredan i grub. Odavno sam bila prestala da se opirem izli{nim re-ima kao {to su "ne" i "molim te nemoj", koje su mi se prosto izrugivale. Cena koju sam pla}ala za njih bila je previsoka. Moj otpor je za njega predstavljao jo{ ve}i izazov tokom tog rituala. I umesto da ga to odbije, on bi jo{ -vr{e} stezao moje telo, koje je ve} vapilo za vazduhom. U takvim situacijama, da bih pre`ivela, bila sam primorana da suspregnem svoja ose}anja i misli, da ih potisnem daleko i toliko duboko u sebe, da ni sama vi{e nisam znala kako da ih objasnim. To je nestajalo u nekoj dubokoj pe}ini, u nekom dalekom jezercetu, gde je vreme stajalo bez odraza.

* Laura Prescott je predsednica i osniva-ica *Sister Witness International Inc*, organizacije `ena i devojaka, biv{ih pacijentkinja psihijatrijskih ustanova, kao i njihovih pomaga-a.

¹ Ovaj -lanak je prethodno objavljen u *Perspectives in Psychiatric Care*, tom 36, broj 3 (juli-septembar 2000), str. 95-100 i ponovo {tampan u feministi-kom informativnom -asopisu *Off Our Backs*, tom. XXXIII. nos. 7&8 (juli-avgust 2003), str. 47-51. Na{ -asopis ga objavljuje uz saglasnost autorke. Zahvaljujemo se Dei Pallaskoj koja nam je skrenula pa`nju na ovaj tekst i omogu}ila nam njegovo objavljivanje.

U takvom razornom okru`enju porodi-nog poricanja, nau-ila sam jezik zata{kavanja, stida, pre}utkivanja i samopovre|ivanja. Kada vi{e nisam mogla da podnesem da izgovorim i jednu jedinu re-pred svetom, po-ela sam da se posecam. Negde oko jedanaeste godine, shvatila sam da vi{e nema nikakvog smisla razgovarati. I tako je posecanje postalo na-in na koji sam vri{tala, vrednuju}i bolna iskustva koja nisam bila u mogu}nosti da artikuli{em. To je bio jedini meni poznat na-in da iska`em bes protiv pretnje uni{tenjem i da imenujem ono {to se nije moglo imenovati. Na taj na-in sam pri-ala pri-u o dubokoj emotivnoj i du{evnoj krizi u porodici koja je insistirala na -uvanju tajni. Besnela sam zbog zlostavljanja za koje nisu postojale re-i, za koje nije bilo ni emocija, ni svedoka.

Mi smo sveprisutni

Danas, dok se kre}em po psihijatrijskim ustanovama i zatvorima u Sjedinjenim Dr`avama i u inostranstvu, prise}am se kako fizi-ko i seksualno zlostavljanje pre`ivljeno u detinjstvu ubija nadu, kako davi i gu{i de-iju bezazlenost, sve dok se ne pretvori u o-aj. Prise}am se kako se istinitost tih iskustava ure`e u `enska tela, kao bezglasno vri{tanje {irom otvorenih usta – kao nemi svedok njihovih nevidljivih `ivotu. U u{ima mi odjekuje kako `ene udaraju glavom sve dok se ne onesveste, da se ne bi se}ale, zato {to ne mogu da zaborave. Vra}aju mi se slike `ena koje sebi nanose opekotine da bi bile neprivla-ne, koje se vajakaju i proklinju zato {to na njihovim telima bukvalno vi{e nema mesta za nove povrede. Sam rat, bojno polje sa koga su mnoge od nas pobegele, iz nekog razloga se retko pominje kao razlog za na{e pona{anje i ose}anja. Rat koji se odvijao u na{im domovima, u kojima se uglavnom doga|a seksualno zlostavljanje, ne sagledava se kao ne{to patolo{ko ili bolesno. Takve etikete se pripisuju samo ratnim zarobljenicama. Tako da je 50% do 70% pacijentkinja na{ih psihijatrijskih ustanova danas pre`ivelo ovaj rat za koji ne postoji naziv. Po{to se neka svedokinja etiketira, njena pri-a dolazi pod sumnju. Mi nesvesno podrivamo dokaze suo-eni sa njenim postupcima. Verujem da je to po-etak zata{kavanja dokaza o seksualnom zlostavljanju dece u ovoj zemlji. Spre-avamo {irenje istine o njima tako {to etiketiramo pre`ivele koji su u stanju da razotkriju tajne. U sistemu za{tite mentalnog zdravlja, mi smo `igosani kao klijenti, korisnici usluga i pacijenti. Nazivaju nas {izofreni-arima, psihoti-arima, sa poreme}ajem li-nosti i grani-nim slu-ajevima. Prepisuju nam se psihotropici da na{i strahovi ne bi

bili "intruzivni", "sveoprisutni", da bismo bili manje "nezaja`ljivi", "kompulzivni" ili "obsesivni". Sve dok kona-no prestanemo da ma {ta -inimo. U stvari, mi prestanemo da govorimo o tim u`asnim bezimenim doga|ajima i svima je lak{e zato {to je to, na kraju krajeva, preveliki teret. I tako se rat nastavlja istom `estinom, dok njegovi svedoci bivaju zatvoreni i "le-eni" zbog situacije koja ostaje nepromenjena.

Kada sam pre {esnaest godina dospela u psihijatrijsku ustanovu, bila sam besku}nica u -ijoj glavi su odzvanjali nekakvi glasovi. Bilo mi je potrebno odgovaraju}e mesto gde }u mo}i da artikuli{em istinu o svom `ivotu i da prestanem da se krijem. Ose}ala sam potrebu da na neki na-in ponovo sastavim pokidane komadi}e moje pro{losti. Ono na {ta sam nai{la bilo je da su moji izlivi besa smireni pomo}u lekova, dok su moje fle{bekove nazvali "halucinacijama". Omamljena lekovima, slu{ala sam kako drugi pri-aju istu pri-u za koju sam znala da je moja, dok je svaki deo pove}avao mre`u istine koju je sve vi{e prekrivao mrak, dok smo `ivele u skladu sa etiketama koje su nam pripisane. Rutinski pristup u ovakvom sistemu ostavljao je za sobom trag u`asa, jer smo za vreme disocijativnih epizoda `esto padale na pod na na-in koji je odra`avao nasilje pre`ivljeno u pro{losti.

Zatra`ila sam pomo} u osmi{lavanju proaktivnog programa koji bi mi pomogao da se nosim sa svojim gnevom pre nego {to nai|e period krize. Re-eno mi je da za moj gnev nema mesta na bolni-kim odeljenjima, zato {to bi to bilo suvi{e uznemiruju}e za ostale pacijente. Ukoliko bi me savladale emocije, trebalo je da popijem lek da bih se smirila, da bi moja napetost popustila i na taj na-in maskirala svoje simptome, umesto da le-im te u`asne otvorene rane. Briga o okolini nije ih spre-avala da me javno unose u bolni-ke hodnike dok su se ogromni mu{karci, -uvari i osoblje nadvijali nad mojim telom, pred prestra{enim i zanemelim posmatra-ima. To ih nije spre-avalo da u moje telo ubrizgavaju lekove sve dok se moje opiranje ne bi pretvorilo u slaba{ni, zadihani {apat koji je kasno no}u brujao u hodniku.

Kona-an lom

Jedne ve-eri, u mesnoj psihijatrijskoj bolnici, po-ela sam da kora-am uzdu` i popreko po svojoj sobi, dok mi je srce udaralo kao da ho}e da isko-i, a neobuzdani bes {to sam tu zatvorena terao me je tamo-ovamo. Misli su mi se rojile u glavi, susti`u}i se i me|usobno se proteruju}i i sukobljavaju}i. Legla sam na krevet, na tanak du{ek prikriven

belim bolni-kim ~ar{avima, {apatom preklinju}i svevi{njeg. "Pomozi mi, Bo`e, pomozite." Umotala sam ~ar{av ispod brade, ose}aju}i da }u se ugu{iti od bola. Vi{e nisam mogla da izdr`im, nisam mogla da na|em mesto gde se svet nije okretao oko nekave sulude osovine, nisam mogla da dovoljno duboko i dovoljno brzo potisnem u sebi bol davno pre`ivljenog zlostavljanja.

Zatim je nastupio mrak, pa omamljuju}i mir, plutanje u daljini i vreme koje kao da se zaustavilo. Kada sam se probudila, zidovi kupatila bili su krvavi, i{arani ~udnim {arama koje nisam razumela. [irom sam otvorila o-i... staklo, bilo je stakla... razbacanih komadi}a na sve strane, nalik na moje se}anje, a plo-ice su bile poprskane iskidanim komadi}ima moga tela. Vrata su se naglo otvorila i moj maju{ni prostor je za-as ispunila gomila ljudi koji su tro{ili sav vazduh, gurali se i vukli. "Ne dodirujte me", vikala sam, van sebe. "Ne". "Odlazite". "Ostavite me na miru". "Ona to radi da bi privukla pa`nju na sebe", ~ula sam kako neko govori u daljini, kada su mi pritr-ali neki mu{karci, zgrabili me za ruke i prikovali ih na ~vrstu povr{inu, dok su se drugi ljudi nadvijali nad njima. Iznad sebe sam videla sedokosog ~oveka, koji je bio istih godina kao i moj deda. "Samo se smiri, mlada damo," prosiktao je kroz stegnute vilice. Automatski sam reagovala. Osetila sam kako mi se telo opu{ta kao {to se doga|alo pre mnogo godina, pod pritiskom svesnosti o sopstvenoj bespomo}nosti. Nejasno se se}am kako lebdim negde visoko, gledaju}i nani`e i slu{aju}i hor glasova koji govore o meni: kao o objektu koga treba "umiriti" i o "poreme}aju" njihovog rasporeda, o "problemu na odeljenju", "ne reaguje na terapiju", "izvodi", "manipuli{e" i "svejedno mi se dopalo ono {to mi se dogodilo".

S vremena na vreme, razaznala bih glas u tom `amoru. "Pa`ljivo, povre|ujete je", govorile su. Dve medicinske sestre su poku{avale da se probiju kroz gu`vu i da uklone mu{karce koji su me bili okrenuli i koji su mi gurali lice prema uglu sobe. One su bile saose}ajne; to je bio dokaz da u toj razornoj i nasilnoj sredini ipak ima `ivota. Me|utim, njih je gomila uskoro nadja-ala, dok su se glasovi koji su dolazili spolja sukobljavali sa onima iznutra.

Ono {to sam u tim trenucima nau-ila bilo je da prestanem da se nadam da }e se ma {ta ikada promeniti. Svaki put kada sam bila prikovana, u-ila bih da potisnem svoja se}anja jo{ dublje u sebe, da se zatvorim i jo{ vi{e raskomadam. Jedan deo mene je nestao; onaj deo koji sam ostavila za sobom u tim prisilama i koji nije mogu}e povratiti. Sada sam sumnji-ava, ~ak i kada putujem svetom da bih se susretala sa ljudima; nestrpljivo o-ekujem

da me otpuste sa odeljenja, na~as zadr`avaju}i dah u i{-ekivanju {kljocanja brave koje }e mi dati znak da sam slobodna.

Umesto da od sebe ne{to odbijem, ove epizode su me dalje uvla-ile u za-arani krug. [to sam vi{e bila sputana, to je ve}e bilo poni`enje koje sam ose}ala, to sam vi{e bila disocirana, vi{e sam se samopovre|ivala i vi{e se zatvarala u sebe. Stepem obuzdavanja nije samo traumati-an, nego je to i veoma skupa stavka. Istra`ivanja su pokazala da postoji korelacija izme|u pribegavanja obuzdavanju i produ`enog boravka u zdravstvenoj ustanovi. To reme}enje ravnote`e sredine moglo je biti izbegnuto da je osoblje bilo spremno da se mnogo ranije suo-i sa nekim rizicima, da su mi pomogli da izrazim svoj bol i da su se suo-ili sa njim.

Saradnja na stvaranju povoljne sredine za oporavak

Verujem da je vreme za oporavak, vreme da se preusmerimo sa bihevoristi-kih i biologisti-kih gubitni-kih modela na interaktivne pristupe koji se zasnivanju na osna`ivanju i uspostavljanju veza, za koje se zna da smanjuju nivo traumatizacije i pove}avaju sveukupni kvalitet zdravstvene nege. Vreme je da se smanje visoki bolni-ki tro{kovi i recidivni slu-ajevi, da se smanji broj povreda klijenata i osoblja primenjivanjem konkretnih, kreativnih i humanijih alternativa politici obuzdavanja pacijenta. U psihijatrijskim ustanovama je postignuto veliko smanjenje i eliminacija izolacije i obuzdavanja zajedni-kim radom nadle`nih, klini-kog osoblja, klijenata i njihovih advokata u pravcu kori{enja inovativnih metoda sa ovim ciljem. Primenom principa minimalnog ograni-avanja razvoja svekolike prakse i standarda klini-kog le-enja, mogu}e je izmeniti sada{nje prisilne metode i stvoriti klini-ko okru`enje koje podsti-e dostojanstvo i osna`ivanje pre`ivelih.

Vaclav Havel je napisao da "spasenje ovog sveta le`i u ljudskom srcu". A ja verujem da }e nas upravo na{a srca nagnati da se ponovo prepoznamo: da ponovo postanemo svesni toga ko smo u stvari i da premostimo ogromne jazove koji nas razdvajaju. Dakle, preporu-ujem vam da zapo-nete ovaj poduhvat tako {to }ete ispri-ati svoje `ivotne pri-e, pa makar one bile nazvane anegdotama. Me|usobno se saslu{ajte. Pri-e su usmena istorijska tradicija. One nas podse}aju na ono {to zaista jesmo, u doba koje karakteri{e sve ve}a izolacija, razdvajanje i dehumanizacija. Afro-ameri-ka feministi-ka autorka, Bell Hooks, isti-e da "ljudska mo} le`i u sposobnosti da, ~ak i kada su marginalizo-

vani, siromašni i obespravljani, zacrtaju svoje suštinske odrednice tako što je ispri-ati svoju pri-u. To je naizgled jednostavan -in. Kada važu pri-u neko sasluša, ona postaje -in pobune, -in otpora, -in svedo-enja. Progovaraju i istinu o svojim životima, transformiramo i sopstvenu pri-u. Reference više nisu pojedina-ne, već mnogobrojne. "Ja" postaje "mi", a ta verbalna razmena postaje naša pri-a. Više nismo same.

Isviše -esto smo primorane da okrenemo glavu i kaemo, "to je previše" i na taj način propustamo prilike da međusobno osvedo-imo svoje ispovesti, živote, pri-e i borbu za dostojanstvo i sopstveni iskaz. Omalovaene smo u svetu koji potrauje naše vreme i govori nam da porimo i donesemo svoje procene, govori nam da neko ima "izofreniju" ili "psihozu" ili "paralizu", tako da njihove pri-e svejedno nemaju nikakvog smisla. Verujem da je došlo vreme da dublje razmotrimo zna-enje koje pripisujemo životu. Moramo po-eti da posmatramo ljude kao celokupna ljudska bića sa sloenim životima, umesto da ih posmatramo kroz etikete koje su im pripisane.

Nadam se da ćemo jednog dana uspeti da probijemo tišinu koja nas obavija i da progovorimo jezikom koji ima smisla, koji se podudara sa iskustvom onih koji su preveli zlostavljanje i da se ono nađe u centru pažnje. Potrebno je suo-iti se sa gnevom, a ne obuzdavati ga, sagledati pometnju i potpuni haos koji prati gubitak na jednom veoma dubokom nivou – pometnju zbog poklonjenog i izigranog poverenja, zbog toga što smo nekoga

volele, a zatim bile silovane, što nam je do nekoga bilo stalo, da bismo zatim bile ka njene što smo mu se suviše približile.

Jedino -emu nas nasilje u-i jeste novo nasilje i ravnodostnost; iz njega nikada ne proisti-e obzirnost i samilost. Ono je sušta suprotnost oporavku i istinskom ozdravljenju. Ubeđena sam da je oporavak jedino mogu u odsustvu napada, sile i prisile i da zdravlje nastupa onda kada se svakom ljudskom životu posveti najveće dušno poštovanje i najdostojanstvenije ophoenje. Naš je zadatak da se ponaamo prema svima na način na koji bismo hteli da se drugi ophode prema nama kada smo ljuti, o-ajni, preplaeni ili zbunjeni. Moramo biti složne, jer *svaki* degradirani život degradira i sve nas.

Laura Prescott

**Veterans in an Unnamed War:
Hidden Abuse, Truth-telling,
Resistance and Recovery**

The author is the president and founder of Sister Witness International Inc, a new organization of formerly institutionalized women, girls, and their allies. She is also a recovering addict, psychiatric ex-patient, and survivor of childhood abuse. The article is an edited version of a keynote address given at the 2nd annual convention of the International Society of Psychiatric Mental Health Nurses in Miami, Florida, on April 28, 2000.

DR ZORICA MR[EVI] *

Parametri socijalne egzistencije i funkcionisanja lezbejki – lezbejsko telo u procesima dru{tvene interakcije¹

Analiza lezbejskog tela u procesima dru{tvene interakcije predstavlja metod analize me|usobnih dru{tvenih odnosa lezbejki, kao i njihovih odnosa sa heteroseksualnim svetom, ali i otkrivanje specifi-nih lezbejskih praksi, izgleda, navika, pona{anja i op{te subkulture lezbejske egzistencije. Zlo-ini mr`nje prema "drugima" rezultat su uvek nerazumevanja koje se razvija na nepoznavanju i na tim osnovama razvijenom strahu i netoleranciji prema "drugima". Kada se "drugi" vide i tretiraju kao "manje ljudi" ili "manje vredni ljudi", vrata su otvorena zlo-inima mr`nje i svim drugim vidovima dru{tvene patologije proiza{le iz netolerancije. Prva i osnovna karakteristika lezbejstva je da ono nije ni "prenosno" niti "zarazno". @ene koje su lezbejke nisu bolesne, proma{ene, neostvarene, perverzne, "nesre}ne" ili na bilo koji na-in nenormalne. Manjinski status ne zna-i aberaciju, odstupanje od normale, ve} samo to, prosto broj-anu retkost, ili manju u-estalost, poput levorukosti ili albinizma.

Klju-ne re-i: lezbejsko telo, dru{tvena interakcija lezbejki, lezbejski stil obla-enja, dru{tveno prepoznavanje i priznanje, razumevanje i po{tovanje razli-itosti i drugosti.

Predrasuda je da se socijalna egzistencija i funkcionisanje homoseksualaca/lezbejki na prvi pogled bitno razlikuju od heteroseksualnih ljudi. Ipak, postoje odre|ene karakteristike, prepoznatljivi momenti, trendovi, zajedni-ke osobine.

Analiza lezbejskog tela u procesima dru{tvene interakcije predstavlja metod analize me|usobnih dru{tvenih odnosa lezbejki, kao i njihovih odnosa

* Nau-na savetnica u Institutu dru{tvenih nauka, Beograd.E-mail: zmrsevic@beotel.yu

1 Deo snimljenih predavanja koje je autorka odr`ala na @enskim studijama u Beogradu {kolskih 1999/2000 i 2000/2001 u okviru kursa Uvod u Queer Theory. Pojedine teme autorka je u istom periodu predavala i na Akademskoj Alternativnoj Mrezi (AOM-u) i Mirovnim studijama u Beogradu.

sa heteroseksualnim svetom, ali i otkrivanje specifi-nih lezbejskih praksi, izgleda, navika, pona{anja i op{te subkulture lezbejske egzistencije. Na prvi pogled lezbejsko telo i jeste i nije druga-ije od tela heteroseksualnih `ena. Simbol (za{titni znak) lezbejke je «mu`evna» `ena kao {to je simbol mu{kog homoseksualca «`enstveni» mu{karcac, pa su i (pogre{na, stereotipizirana) o-ekivanja shodno tome, da te mu`evne `ene izgledaju drasti-no, do karikature prenegla{eno mu`evno.

Analiza karakteristika lezbejskog tela doprinosi razumevanju lezbejske socijalne i li-ne "drugosti" i spre-ava pojavu tretiranja tih razli-itosti na diskriminativan ili nasilan na-in. Zlo-ini mr`nje prema "drugima" uvek su rezultat nerazumevanja koje se razvija na nepoznavanju i na tim osnovama razvijenom strahu i netoleranciji prema "drugima". Kada se "drugi" vide i tretiraju kao "manje ljudi" ili "manje vredni ljudi", vrata su otvorena zlo-inima mr`nje i svim drugim vidovima dru{tvene patologije proiza{le iz netolerancije. Prva i osnovna karakteristika lezbejstva je da ono nije ni "prenosno" niti "zarazno". Dalje, `ene koje su lezbejke nisu bolesne, proma{ene, neostvarene, perverzne, "nesre}ne" ili na bilo koji na-in nenormalne.

Biti u broj-anom smislu manjina ne zna-i aberaciju, odstupanje od normale, ve} samo to, prosto broj-anu retkost, ili manju u-estalost, poput levorukosti ili albinizma.

Homoseksualci -ine oko 10% ljudskog roda u svim dru{tvima i dru{tvenim uslovima. Od te ve}ine od 90% umnogome zavisi da li }e seksualna manjina provesti svoj `ivot u uslovima socijalne integracije ili segregacije, diskriminacije i izolacije.

Situaciju lezbejske telesne pojave karakteri{u mnogo vi{e nijansi. Niti su sve lezbejke "mu`evne", niti je ono {to pod uticajem stereotipa i predrasuda do`ivljava kao mu`evnost zapravo mu`evnost ve} bi se pre moglo govoriti o posebnoj, nezavisno od mu{karcaca odnegovanoj, druga-ijoj `enstvenosti. Ili prostije re-eno, odbacivanje stereotipne `enstvenosti nije isto {to i mu`evnost.

Spoljni telesni izgled – lezbejsko telo u prostoru

Stil obla~enja druga-iji od tradicionalnog stila

Ode}a je prilago|ena godi{njem dobu i ose}aju topline i udobnosti a ne privla~enju pa`nje mu{kara. Odbacuje se tradicionalno «`enska» dakle, neudobna, sputavaju}a ode}a i obu}a (npr. ve}ina lezbejki ne nose grudnjake). Povezano je sa sportskom gra|om koja nagla{ava mi{i}avost i ~vrstinu. No, i one koje ne pridaju mnogo zna~aja tom novom tipu mi{i}ave sportistkinje, odbacuju grudnjake iz tradicionalnih feministi-kih razloga odbacivanja sputanosti, ode}e koja simboli{e stegu i kontroli `enskog tela. Takva ode}a je najslinija mu{kjoj ode}i. Ali prisutna je i suprotnost u vidu pre-nagla{ene `enstvene ode}e u izboru boja, nakita, etno elemenata afri-kih, azijskih, romskih stilova.

Sna`no telo - samouvereno telo

Lezbejke isti-u svoje fizi-ko vladanje prostorom, ~vrsto, samouvereno dr`anje i {iroki hod. Bavljenje sportom je odnedavno za{titni znak homoseksualne populacije na Zapadu, kako mu{ke tako i `enske. Zahtevi za negovanim, «u-vr{enim» («armiranje iznutra») telom pre svega su u erotskoj, zavodni-koj funkciji namenjenoj osobama istog pola kroz zajedni-ku gratifikaciju sopstvenih, istopolnih tela, kao i funkciji zadovoljavanja zahteva savremene estetike. Kod lezbejki ovaj momenat povezan je i sa nagla{enom dru{tvenom ulogom nezavisnosti od mu{kara i zadovoljenje zahteva za, tradicionalne `ene, atipi-nom spretno{u u re{avanju svakodnevnih, fizi-ki zahtevnih situacija. Osim sportskim aktivnostima izgra|enim telom, fizi-ka samouverenost se demonstrira spretnom vo`njom automobila, kori{enjem raznih alata i sportskih rekvizita. Tako|e je prisutno i bavljenje rizi-nim («extreme») netradicionalnim sportovima².

Drugi tip `enstvenosti - prostorna i dru{tvena pokretljivost

@enstvenost lezbejki je bez elemenata submisivnosti, pasivnosti, uz odbacivanje la`ne gracioznosti, nenamenjena mu{kom oku, bez «pre-emaganja», «mistike», ili svega onoga {to mu{karcu uzbu|uje i {to oni do`ivljavaju kao `enstvenost i kao takvo name}u `enama kao njih-

vo «prirodno» pona{anje. Lezbejska suprotnost se ogleda ponekada u prihvatanju razmetljivosti, vidljivosti, egzibicionisti-kog samopouzdanja, jasnog odsustva mu{kara i interesa za njih kao i promovisanje nezavisnosti od mu{kara.

Lezbejke se karakteri{u pove}anom fizi-ko i sportskom aktivno{u u funkciji drugog tipa `enstvenosti kao i pove}anim obimom prostorne pokretljivosti. Naime, nevezanost za decu i doma}instvo i ostale stereotipne `enske uloge, jedan je od uslova {to je kod lezbejki prisutnija tzv. dru{tvena pokretljivost, npr. re{enost na prihvatanje stipendija, {kolovanja i zaposlenja na drugim kontinentima i dr`avama, prekograni-na komunikacija, u-estvovanje na `enskim i lezbejskim konferencijama i skupovima. Nezavisnost od mu{kara i nemanje mu`evljevog/o-evog socijalnog statusa, deluje dodatno stimulatивно da se sopstveni `ivot aktivno uzme u svoje ruke. @ivotni stil lezbejki mnogo ~e{e sadr`i momente kao {to su, borba za {kolovanje, radno mesto, karijeru, nezavisne delatnosti, odlu-no dono{enje poslovnih/profesionalnih odluka, promena radnih mesta, pokretanje i vo|enje poslovnih delatnosti, sopstvenih grupa, projekata, inicijativa.

Postoji mi{ljenje da `ene koje rade na profesionalno zahtevnim, odgovornim i stresnim radnim mestima i koje dakle «imaju karijeru», samo sa `enom kao partnerkom mogu da dobiju pravu emocionalnu podr{ku za svoj profesionalni `ivot kao i da su, shodno tome, sve uspe{ne poslovne `ene, menad`erke, liderke, politi-arke i sl, gotovo uvek lezbejke ({to ne mora da zna-i i da su otvorene, ili da `ele da budu javne promoterke i pobornice lezbejskih prava).

Unutra{nje karakteristike lezbejskog tela

Polne bolesti, kontracepcija, polni organi

Polne bolesti su specifi-nije od onih koje napadaju heteroseksualne `ene i uglavnom su infekcije urogenitalnog trakta a mnogo manje vezane za grli} materice ili klasi-ne polne bolesti. Lezbejke su me|u onim grupacijama koje najmanje obolevaju od *SIDE*.

Karakteristi-no je odsustvo bolesti i stanja vezanih za poro|aj, abortus, kontracepciju kao i heteroseksualne odnose. Kontracepcija i njena invazivnost na fizi-ki i hormonalni integritet `ene ne postoji. Abortusi kroz ceo `ivotni ciklus jednostavno ne postoje a ako postoje onda je to samo kao eventualno se}anje na ranu mladost ili mo`da seksualno nasilje. Polni organi su druga-ije razvijeni (vagi-

² paraglajding, gle~erski alpinizam i sl, ali i sportskim disciplinama netradicionalnim za `ene (ronila{tvo, kajak na divljim vodama, iscrpljuju}e reli vo`nje tipa reli Pariz-Dakar i sl).

na nerazvijena i uzana kao kod devoj-ica, klitoris i usmine prenapla{eni, himen neo{te}en). ^esto je postojanje himena tokom celog `ivota jer praksa lezbejskih seksualnih odnosa -esto podrazumeva potpunu apstinenciju od penetracije. S tim je u vezi i pojava tzv. «golden star lesbians», tj. lezbejki koje su celog `ivota imale seksualno kontakte samo sa `enama i nemaju nikakvo iskustvo sa mu{karcima, {to je sve -e{a pojava me|u mladim lezbejkama. Sve je vi{e mladih lezbejki koje nemaju iskustvo, za starije generacije gotovo obaveznim periodom, prinudne heteroseksualnosti. Nova generacija zna odmah {ta su i *coming out* dolazi mnogo ranije i prirodnije nego kod lezbejki starije generacije koje po pravilu imaju period `ivota sa mu{karcima i samim tim iskustvo seksualnog odnosa u kome penis penetracija predstavlja centralni doga|aj. Pentracija i defloracija naravno nisu isklju-ivo deo heteroseksualnog iskustva ve} i lezbejskog, ali dosta je i onih koje bar u mladosti, ne praktikuju ni{ta drugo osim klitoris stimulacije pri -emu himen ostaje ceo. To sve izaziva znatne probleme kada pro|e mladost zbog eventualnih ginekolo{kih pregleada, le-enja, eventualnog ve{ta-kog osemenjavanja i sli-no. Tako|e je problem i u tome {to su ginekolozi po pravilu dosta neobave{teni o specifi-nostima lezbejskog tela. Osim samog neznanja, kada postanu svesni razlika i njihovog uzroka, imaju negativno, diskriminativno dr`anje koje je -esto uvredljivo («{to nisi nekoga platila da to obavi ako te ve} niko nije hteo a ne sada da ima{-imamo problema»).

Odnos sa drugim lezbejskim telima

Bu~/fam podela lezbejskih uloga

U staroj Gr-koj su samo naj`enstvenije `ene smatrane lezbejkama, jer su bile u stanju da deluju privla-no i uzbudljivo drugim `enama. U na{e savremeno doba, pak, tipi-nom lezbejkom se smatra mu{kobanjasta `ena, dok se ona `enstvena lezbejka potpuno previja i ne podvodi se pod taj pojam.

Lezbejke starije generacije uglavnom neguju tu kategorizaciju na «mu`evnu» i «`enstvenu» lezbejku. Pedesete godine su bile vreme procvata podele na bu-eve i famove. To je bilo vreme kada je u stvari heteroseksualni svet poznavao jako izra`ene i podeljene rodne stereotipe koji su tada delovali svima kao «prirodna, biolo{ka neminovnost» pa je odraz te situacije bila i podela uloga u lezbejskom svetu. ^inilo se «normalnim» da lezbejke u «nedostatku» mu{karca moraju nekako da ga manje-vi{e uspe{no

«odglume». Danas se ta izra`ena, stereotipizirana podela lezbejskih uloga sre}e jo{ u dru{tvno ni`e statusnim kategorijama i `enskim zatvorima, opet odra`avaju}i istu nemogu}nost prevazila`enja rodne stereotipnost iz heteroseksualnog okru`enja u kojoj se «ne mo`e bez mu{karca», ili «neko tu mora da je mu{kko», jer ina-e i samo postojanje veze dolazi pod znak pitanja .

Dana{nje lezbejke, me|utim, `ele da prihvate samo jedan klasifikacioni stereotip, `ene koja voli `ene, i ni{ta drugo. One odlu-no odbacuju ideju da se neke `ene klasifikuju kao vi{e, a neke druge kao manje `enstvene, smatraju}i to samo robovanjem heteroseksualnim, patrijarhalnim kategorijama `enstvenosti koja je nametnuta `enama kao prekor kada odstupaju od normi predvi|enim za propisano `enstveno pona{anje koje zato i postoji da se `ene arbitrarno klasifikuju kao «dobre» ili kao «lo{e».

Kao oma` pedesetim godinama, tog nezaboravnog i nezaobilaznog vremena u feministi-koj i lezbejskoj istoriji, doba nezadr`ivog izlaska lezbejki iz privatnosti stanova u javnost barova i restorana, ulica i trgova, i njihovog postepenog osvajanja medija, {ou-biznisa, univerziteta danas jo{ uvek postoje "kriterijumi" ocenjivanja lezbejske bu- ili fam uloge: telesna pojava, oblik tela bilo da je uro|en bilo ste-en u kasnijem `ivotu; na-in obla-enja i frizura; na-in pona{anja i dr`anja na javnim mestima; pona{anje u profesionalnoj karijeri; aktivna-pasivna uloga u seksualnom odnosu; pona{anje u zavo|enju, nala`enju partnera, stvaranju novih prijateljstava; javno ispoljavanje emocija; stav prema sportskim aktivnostima (uzimanje aktivne uloge, obo`avanje sporta, pasionirano pra}enje na tv-u nasuprot preziranju sportskih aktivnosti, nebavljenje sportom, nemanje nikakvog interesa koji se -esto sre}e kod heteroseksualnih `ena ili fam lezbejki); stav prema politici, nauci, kulturi, umetnosti; u`ivanje u bavljenju tipi-no `enskim/mu{kim poslovima; koji tip `ene je privla-i kao potencijalne ljubavnice, prijateljice, partnerke, mu{kobanjasti ili `enstven; izgled i pona{anje u ranom detinjstvu.

Ni jedna lezbejka nije ni «`enstvena» ni «mu`evana» po svim ovim stavkama. Ve}ina dana{njih lezbejki je me{avina, tj. mo`e se prepoznati u nekim ali nikako ne u svim navodnim karakteristikama jedne ili druge lezbejske uloge.

Treba re}i i to da za razliku od heteroseksualnih `ena koje se rado kre}u u mu{krom dru{tvu, lezbejke imaju tendenciju da se mnogo vi{e kre}u u isklju-ivo `enskim krugovima i da se onda tu neguje jedna specifi-na `enstvenost, pa su -esto lezbejke, -ak i bu-evi prili-no `enstvene u smislu javnog ispoljavanja ose}anja, sposobnosti empatiranja i sl.

Neke lezbejke prosto smatraju da je bu-ona lezbejka koja više od svoje partnerke teži i više uvažava da omogući partnerki zadovoljstvo i orgazam, nego da ga sama doživljava. Postoji naime, mišljenje da su bu-evi one lezbejke koje nastoje da nikada ne dođu u situaciju da ispoljavaju slabost, a doživljaj orgazma percipira se kao takva situacija. One se iz raznih ličnih razloga plaše ispoljavanja emocija, dolaženja makar i kratkotrajno u stanje koje ne mogu potpuno da kontrolišu i sl. Tako je znatna uloga prethodnog iskustva, pa ulogu "bu-ice" može da preuzima ona koja je iskustvenija u odnosu na onu koja prvi put ima odnos sa ženom ili je u svemu tome veoma neiskusna.

Zbog toga se uopšte misli da bu-evi nisu ženstveni i zašto se smatra da je samo jedna strana uvek više zainteresovana da daje ili prima zadovoljstvo, kada to može da bude slučaj sa obe? Mnoge današnje lezbejke tvrde da ne mogu da zamisle sebe kao osobu koja bi samo želela da daje zadovoljstvo ili samo ga prima. Ima onih za koje je uvredljivo smatrati da žene mogu/moraju da budu limitirane na samo dva moguća uloge, bu-a ili fama. One kažu da uvažavaju u obe situacije, a pritom je naročito zadovoljstvo da krše stereotipe.

Poneki bu-evi uvažavaju da se oblače i izgledaju ženstveno a neki famovi obojavaju potpuno muški imidž. Postoji majica sa natpisom, JA SAMO IZGLE DAM KAO FAM. To praktično znači da su današnje lezbejke ponekada "bu-ice" a ponekada "famice". One kažu za sebe prosto da su lezbejke, da nisu ni bu-evi ni famovi i: «srećna sam da sam ja ja».

Igra sa stereotipovima je arobna i zavodljiva i to je ta nova sloboda koju nam daje ovo vreme. Za neke lezbejke je veliki izvor zadovoljstva promena tipa spoljašnjeg izgleda, tj. puštanje kose, upotreba minke i promena garderobe od strane dojućerice do glave obrijane muškarice u cokulama, i obrnuto. Neke se lezbejke osećaju sigurnije kada izgledaju ženstveno, jer se bolje uklapaju u ženske kolektive i ne privlače mnogo pažnju kada ne žele da se zna da su lezbejke. Druge se, pak, osećaju sigurnije kada se oblače kao bu-evi, dakle veoma maskulino, jer tada ne privlače mušku pažnju, ne moraju da se bave potencijalnim udvarima, sigurnije su na javnom mestu, lakše se kreću u i sl. jer ženstveni izgled sam po sebi nosi jednu vulnerabilnost, društveno je predodređeno da bude meta fizičkog i verbalnog nasilja, napada, ponižavanja.

Tipična današnja lezbejka može da izgleda i ovako: nosi izlizani džins i grube izme, ali kombinovano sa župkanom bluzicom, peškir odlične kolarice što radi mnogo bolje nego što popravljaju automobil, mada i to mora da radi jer nema para da plati

opravku, kao što mora i da kreće, popravljaju elektriku i esme po kući. Ne minka se i ne nosi nikada visoke tikle, jer su joj neudobne, ali voli da nosi razni nakit koga često nagomilava, i to kako od pravih dragocenih materijala tako i biuteriju. Tako je voli da farba kosu, ali je nosi jednostavno kratko podsećeno bez «frizure».

Klasna pripadnost je od značaja jer se sve rodne karakteristike i razlikovanja znatno više naglašavaju kod pripadnica nižestatusnih društvenih slojeva, dakle onih koje su manje obrazovane, siromašnije, nezaposlene ili zaposlene na određeno vreme na fizičkim poslovima i sl. Stereotipno muševno ponašanje se uvažava tako kod fizičkih radnica, vozačica kamiona, uličnih prodavačica, sportiskinja).

Promiskuitet

Postoji uverenje da lezbejke kao i muška gay populacija vode aktivniji seksualni život od svojih heteroseksualnih vršnjaka usled nemanja ograničenja koje nameću porodici i braćni odnosi, roditeljstvo, društvena priznatost heteroseksualnih veza. Iako je to, ipak samo stvar individualnog izbora, postoji shvatanje da lezbejke vode aktivniji seksualni život od svojih heteroseksualnih vršnjakinja. To se ogleda u pogledu broja partnerki, nalaženja partnerki kao i neposredno izvedenog seksualnog akta koji za razliku od uobičajenog heteroseksualnog podrazumeva više spretnosti do akrobatike od strane obe partnerke, više kretanja i voljenja računajući o partnerki no što je to slučaj sa tradicionalnim heteroseksualnim odnosom.

Mnoge lezbejke smatraju da je žensko/ženski odnos nemoguć samo na seksualnom nivou. *Casual sex* je nešto što se pripisuje heteroseksualnom svetu ili gay muškarcima, dok se kao karakteristika lezbejskih odnosa smatra gotovo potpuna eliminacija seksualnih odnosa koji nisu praćeni emocijama i trajnoću veze. Ako se usvoji podela unutar lezbejskih odnosa na bu-eve i famove, onda bi se onim prvima pripisivala povećana sposobnost ostvarivanja «isto» seksualnih veza, dok bi famovi bile ona strana koja teži uspostavljanju emotivne osnove svake veze.

Promiskuitetno ponašanje mladih lezbejki potpuno je slično bilo kom promiskuitetu i ručica mit o emotivnim lezbejskim odnosima koji retko/nikada ne podrazumevaju seks radi seksa. I uslovno nazvane bu-ice kao i famice, u zavisnosti od svojih ličnih sklonosti, perioda života i drugih individualnih osobina, mogu da budu podjednako promiskuitetne, ili vezane za stalnu partnerku.

Pripadnost lezbejskim zajednicama

Lezbejski klubovi, udru`enja, grupe samopomo`i, barovi, pabovi, diskoteke, saune, knji`are, gimnasti-ke dvorane su va`na mesta ra|anja i negovanja lezbejskog li-nog i dru{tvenog identiteta. Ono {to veoma doprinosi kreiranju lezbejskog ili gay identiteta je pripadnost nekom obliku lezbo/gay zajednice jer zajednica poma`e da se *coming out* realizuje {to bezbolnije i {to potpunije. Zato se zajednice i nazivaju *Planet Out* (ima i web site sa tim nazivom). Zajednica tako|e omogu}ava deljenje iskustva u pogledu dru{tvenog ugnjetavanja i diskriminacije kao i razvijanju zajedni-ke strategije li-ne i grupne samoodbrane od toga.

Lezbejske i gay zajednice vode poreklo od hipi komuna, pa kako su te komune prestajale da postoje kao jedan kratkotrajni dru{tveni eksperiment, tako su i lezbejske zajednice po-ele da se menjaju i prestale su da podrazumevaju zajedni-ki `ivot vi{e parova u op{tem promiskuitetu. Postale su vi{e konvencionalni krug prijateljica koje dele iste interese, sli-nog su dru{tvenog statusa i porekla, poma`u se na razne na-ine i amortizuju diskriminaciju i homofobiju spoljnjeg sveta, osim {to su lek protiv usamljenosti, tugovanja i bezna|a.

Zajednica mo`e biti i sama izvor ugnjetavanja zbog nametanja odre|enih kodova pona{anja koji ne moraju uvek svima da budu prihvatljivi a pretnja izop{tavanjem iz zajednice nekoga ko je ve} marginalizovan ili -ak i izop{ten iz dru{tva je prili-no ozbiljna pretnja. U zajednici se slobodno i lako otvoreno flertuje, menjaju partnerke, pri-aju «lova-ke» pri-e. Uskoro zajednica postaje mesto kvazi-incestuoznog postojanja «svake-sa-svakom» situacije koja dovodi do ote`ane ili nemogu}e komunikacije na mnogim nivoima. Zato se u mnogim sredinama javlja procvat virtuelnih lezbo/gay virtuelnih zajednica u vidu diskusionih lista gde se uspe{no podr`avaju pojedine -lanice, deli iskustvo i razmenjuju informacije ali gde fizi-kih dodira, sem sporadi-nih, nema.

Traganje za Lezbolendom nikada ne prestaje. Za mnoge lezbejke na Zapadu taj san je ostvaren, jer postoje i uspe{ne, trajne i stabilne lezbejske zajednice koje su uspele da prebrode mnoge krize i nastavile su da postoje i pru`aju za{titu pojedinka-ma kada su usamljene ili imaju druge probleme.

Odnos prema heteroseksualnom svetu

Skrivenost do tajnost - prividna heteroseksualnost

Razli-iti identiteti bruse se u razli-itim vrstama sukoba. Lezbejski identitet nastaje naj-e{e kao

plod sukobljavaju}ih momenata sa mizoginim i homofobnim dru{tvenim ambijentom kao i osobama koje ga nastanjuju. To su karakteristi-ni momenti nastajanja lezbejskog identiteta koji neminovno prate tzv. proces "objavlivanja" (*coming out*), tj. samorealizovanja, samoustanovljavanja sebe kao `ene koja voli `ene. To su uglavnom zapravo momenti kr{enja zabrana koje sa svoje strane predstavljaju dru{tvenu artikulaciju mizoginije i homofobije.

Naj-e{e zabrane, ograni-enja i strahovi kao i razli-iti oblici internalizovane homofobije sa kojima se suo-ava `ena u coming out periodu formiranja svog lezbejskog identiteta su slede}i:

Ne sme se tragi-no ili bilo kako zaljubljevati u heteroseksualne `ene. Najbolje je uop{te ne obra}ati pa`nju na njih. Zna-i, lezbejki je «zabranjeno» preko 90% `ena.

Mlade lezbejke ne smeju da dozvole da oni od kojih zavise, roditelji, profesori i sl, i{ta primete od njihovih sklonosti ka `enama. Lezbejske ljubavi, problemi, strahovi, traume, radosti, ushi}enja i egzaltacije svake vrste moraju da ostanu nevidljivi za njihovu okolinu radi elementarne egzistencijalne bezbednosti.

Ne sme da se flertuje, jer se flertovanje prime}uje i ako se de{ava izme|u `ena, dakle osoba istog pola, mo`e da izazove burnu negativnu reakciju okoline. Flert, kao i sva mala zadovoljstva i radosti proiza{le iz njega, moraju da se brzo okon-aju, dogovorom oko realizovanja seksualnog odnosa ili prekidom daljeg komuniciranja.

Kada do|e do emotivne i/ili seksualne veze ona naj-e{e mora da ostane u tajnosti. Zbog toga je lezbejka prinu|ena da preduzima razne mere predostro`nosti i konspiracije, da `ivi i voli u «ilegali» i vodi underground emotivno/seksualni `ivot, posebno ako i partnerka ne sme iz raznih razloga da dozvoli da se njena sklonost ka `enama sazna.

Ne sme se javno govoriti ili na neki drugi na-in demonstrirati svoj afinitet prema `enama. Od detinjstva lezbejka je zbog toga manje-vi{e prinu|ena dru{tvenim konvencijama da u-estvuje u uobi-ajnim razgovorima koji po-inju tipi-nim pitanjima, koji ti se de-ko svi|a, a kasnije, kada }e{ da se uda{, kada misli{ da ra|a{ decu, i sl.

U dru{tvu heteroseksualne `ene me|u sobom obi-no pri-aju i o svojim mladi}ima ili mu`evima, a lezbejka ne sme da pri-a o svojim devojkama. U o-ima svih ona je prosto usamljena, neko ko nikako ne uspeva da se «sna|e» da ima stalnu vezu, pod-im se podrazumeva samo heteroseksualna veza sa mu{karcem. Uporno poku{avaju da je upoznaju sa nekim mu{karcem.

Lezbejka kod nas ne sme da se obla-i napadno mu{kobanjasto ili neobi-no, ne sme da obrije glavu ili dozvoli da se sazna da nosi mu{ki donji ve{. Pantalone su `enama danas dodu{e dozvoljene, ali se odsustvo {minke, frizure i drugih «`enstvenih» detalja jo{ uvek smatra kao upadljiva neurednost koja zavre|uje dru{tvenu osudu. Lezbejski imid` se ne smatra kao stvar opredeljenja i usagla{avanja sa potpunom drugim kompletnom vrednosti karakteristi-nim za lezbejke koji se nu`no razlikuje od onoga koji va`i za heteroseksualne `ene.

Lezbejka kod nas ne mo`e da na|e gotovo ni{ta da pro-ita o lezbejkama, u ve}ini gradova nema mesta gde lezbejke slobodno izlaze, nema lezbejskih filmova ili muzike, nema lezbejskih istorijskih likova, ne znaju se lezbejske umetnice, politi-arke, sportiskinje, nau-nice.

Tipi-ni su dakle lezbejski strahovi od negativnih reakcija heteroseksualnog sveta i koji se izbegavaju koliko se mo`e. Istovremeno postoji i strah i onoga {to se naziva «lezbejska ulica», tj. lezbejskog polusveta, beskrupuloznih `ena koje bi da emotivno, seksualno ili materijalno eksploati{u i koje bi da manipuli{u, da ucenjuju i na druge na-ine maltretiraju neiskusne lezbejke.

Coming out

Samoobjavlivanje ili javno obznanjivanje nije najbolji prevod ovog engleskog termina koji ozna-ava proces prihvatanja sopstvene homoseksualnosti, prestanak odr`avanja javnog heteroseksualnog izgleda i prikrivanja sopstvenog lezbejstva i karakteristika lezbejskog `ivotnog stila u svakodnevnom ambijentu. Prvi korak ka samoobjavlivanju je tzv. unutra{nji *coming out* kada se u samoj sebi spozna, prizna i prihvati -injenica sopstvene homoseksualnosti.

Korak dalje predstavlja ograni-eni spolja{nji *coming out* kojim lezbejka postaje vidljiva i prepoznatljiva kao takva u svojoj u`oj, naj-e{e odabranoj okolini (drugarice, neki -lanovi porodice, kolegice/kolege sa studija ili posla i sl).

Potpuni, spolja{nji *coming out* je kada se prihvati javna, politi-ka i medijska vidljivost i identifikacija same sebe kao lezbejke. Obi-no je karakteristika aktivistkinja za lezbejska prava, ali i poznatih javnih li-nosti, npr. sportistkinja, glumica, umetnica, politi-arki.

Jedna od osnovnih `ivotnih dilema lezbejki je da li da uop{te imaju javni *coming out* ma kog obima. Biti javno prepoznat kao lezbejka je opasno jer mo`e da rezultira kako li-nim odbacivanjem bliskih osoba, tako i sporadi-nim ili sistematskim nasilnim

i diskriminativnim -inovima nepoznatih pojedinaca, grupa i institucija. Javno lezbejstvo tako|e povla-i "legitimno" represivno dr`anje obrazovnih, medijskih, zdravstvenih i poslovnih sistema i institucija kao i odsustvo efikasne anti-diskriminativne za{tite ma kog obima ("tako i treba onima koji `ele egzibicionisti-ki, javno da se produciraju svojim seksualnim perverzijama"), makar i najrudimentarnije.

Biti, pak, skrivena ili "tajna" lezbejka, na prvi pogled deluje kao jedna sigurnija, mada zbog neophodnih, sveobuhvatnih mera "ilegalnosti" dosta naporna, {izofrena i -esto neodr`iva situacija. Tako|e, to je situacija koja uop{te ne garantuje da diskriminacije i nasilja uop{te ne}e biti jer totalna tajnost nikada ne mo`e da se odr`i celog `ivota. Tajnost samo doprinosi da homofobni ekcesi prolaze nevidljivi i nepriznati kao takvi, doprinose}i intenzitetu skrivenih patnji i trpljenju raznih maltretmana uz dodatno otvaranje mogu}nosti nesmetanog ucenjivanja.

Ve}ina lezbejki kod nas provede ceo svoj `ivot u nekom obliku ograni-enog *coming out-a* koji uklju-uje razli-ite nivoe i razli-ito ograni-ene socijalne krugove lica upoznatih sa seksualnom orijentacijom odre|ene lezbejke. Ne treba, me|utim, ispustiti iz vida da je veoma veliki broj onih lezbejki koji zaista `ive u gotovo potpunoj «ilegali», tj. onih za -ije lezbejstvo zna samo njihova neposredna partnerka, {to je ne retko izvor mnogih psihi-kih problema, trauma i rascepa li-nosti.

Neostvarene ljubavi i neostvarena partnerstva - `ena koja se »nije imala«

Lezbejke `ele mnoge `ene, a ne mogu da ostvare sa njima seksualno/emotivnu vezu zbog kategorijalnih³ a ne personalnih razloga, mada postoji i njihovo uzajamno prisustvo. To je tipi-no lezbejsko, traumati-no iskustvo puno razo-aranja, la`nih nada, bola, osuje}enosti, sramote, gubitka samopouzdanja, ose}anja izdatosti, neprihva}enosti, odbacivanja, izgra|ivanja paralelnog sveta ma{te, povla-enja od realnosti.

Lezbejke su okru`ene heteroseksualnim ljudima, `ive u preovla|uju}e heteroseksualnom ambijentu. Svakodnevna komunikacija je sa heteroseksualnim `enama od kojih im se mnoge dopadaju a po neke po-nu da izgledaju kao «ona prava», «`ena iz snova». To su `ene koje su lezbejkama drugarice, nastavnice, glumice, profesorke, kolegice sa posla. Jedan od va`nih delova lezbejskog/gay iskustva i momenat formiranja lezbejskog

3 Pod kategorijalnim razlozima odbijanja lezbejske veze se podrazumeva odbijanje ne veze sa odre|enom li-no{ju ve} uop{te lezbejstva i lezbejskog partnerstva kao takvog.

identiteta je i ta stalno prisutna -e`nja za osobama istog pola koje su, me|utim, heteroseksualne tako da partnerstvo ne mo`e da se realizuje. Pripovetka Tomasa Mana i po njoj snimljen film «Smrt u Veneciji» je klasi-an umetni-ki izraz te -e`nje takvog intenziteta da dovodi do smrti.

Najvi{e se govori o praznini koja se ose}a za `enama za kojima se -eznulo, kao i o sna`nom ose}aju gubitka kao da se izgubilo ne{to stvarno, opipljivo, iako se ne mo`e izgubiti ono {to se i nema.

Iako se -e`nja neuta`ivog intenziteta naj-e{e javlja u mladosti i u `ivotnim periodima koji prethode *coming out-u*, ne treba smetnuti sa uma da su takvi slu-ajevi stalni pratilac lezbejske egzistencije i ponavljaju se prakti-no celog `ivota. Mo`da sa `ivotnim iskustvom dolaze usavr{enije «tehnike» izbegavanja patnji i konflikata kroz izgra|ivanje surrogatnih umesto autenti-nih odnosa, ali definitivno, «`ene koje se nemaju» prate do`ivotno lezbejsku egzistenciju. Lezbejke koje `ive u represivnim i homofobi-nim dru{tvima zbog toga -esto svedo-e da je -itav njihov `ivot jedan surogat jer su, povinuju}i se ili izbegavaju}i zabrane, zamke i pretnje heteroseksualnog sveta, nu`no propustile mnoge autenti-nosti lezbejske egzistencije.

Manifestno lezbejstvo

Javno vidljivo demonstriranje lezbejske egzistencije se odigrava uglavnom u formama *gay pride* mar{eva, *kissing out* akcije, predavanja, festivala gay kulture. Tu spadaju i prakse javnog no{enje lezbejskih oznaka (kru`i}i duginih boja, nakit sa motivom roze trouglova i sl), u-estvovanje u javnim diskusijama na temu lezbejstva, izlo`bama, promocijama knjiga, poezije, muzike, video radova, filmova i sl.

Na-ini manifestovanja lezbejstva kao politi-ki -in vidljivosti i protesta protiv zabrana i odbacivanja lezbejstva nije poznata praksa u heteroseksualnom svetu dok je potpuno korespondentna sa sli-nim praksama mu{kih homoseksualaca. Tu postoji ista dilema kao i kod javnog *coming out-a*, naime koliko god je jasno da borba za vidljivost i dru{tvenu priznatost mora da se vodi i takvim, javnim sredstvima, toliko je jasno da }e prva reakcija na mar{eve ponosa sigurno biti javno nasilje (spre-eno samo jakim policijskim merama), pogor{avanje polo`aja pojedinih homoseksualaca, napadi na udru`enja i grupe homoseksualaca izlo`enih represiji u`e okoline i sl.

Lezbejsko telo u budu}nosti

Nestalnost lezbejskog partnerstva - lezbejska usamljenost

Me|u predrasudama o lezbejkama je i da su lezbejski parovi manje zadovoljni i manje zaljubljeni od heteroseksualnih parova, da ne `ele i nisu sposobni da odr`e trajnu vezu, da su njihovi odnosi manje vredni jer su samo imitacija heteroseksualnih odnosa kojima nedostaje autenti-nost, i da su shodno tome, lezbejke mnogo -e{e od heteroseksualnih `ena usamljene.

U svemu tome ima istine, ali su -injenice lezbejske usamljenosti druga-ije od onih koji se kao takve identifikuju na osnovu uobi-ajenih stereotipa. Afirmativna stanovi{ta u psihologiji `enske i mu{ke homoseksualne orijentacije su ve} prili-no stara.

Uspe{no je suzbijen dru{tveni model koji je lezbejstvo prikazivao kao bolest, ali ostali su stereotipi, naro-ito da lezbejstvo "nu`no" povla-i za sobom izolaciju, usamljenost, nestabilnost veza, sekundarne psihi-ke probleme i sl, kome se tako|e treba suprotstavljati kriti-kim razmi{ljanjem, analizom i argumentima. Definitivno u domen neta-nosti i predrasuda dolazi iskrivljen stav da su lezbejke "na neki na-in defektne" i manje privla-ne, da nisu "prave `ene" odnosno da ne `ele da pripadaju vlastitom polu i da njihovi problemi poti-u upravo odatle.

Kao i uvek kada se opredeljuju za partnerstvo i partnerke/partnere presudna je lezbejska -e`nja za isto{u}, za identifikacijom sa onim {to su one same. Kod formiranja homoseksualnog/lezbejskog identiteta ta -e`nja je jo{ nagla{enija, jer sama su{tina homoseksualnosti le`i u `ivotnoj orijentaciji ka partnerstvu sa istim, tj. sa osobama istog, a ne razli-itog pola. Zato je cela pri-a o lezbejskom identitetu zapravo pri-a o razli-itim oblicima komunikacije uspostavljenih sa `enama u zadatim okvirima heteroseksualnog sveta. Pri-a o komunikaciji, me|utim, kao nu`ni deo sadr`i i deo o odsustvu iste, tj. o nemanju komunikacije, odsustvu, gubitku, nedovoljnosti ili nedostatku komunikacije ili o lezbejskoj usamljenosti.

Lezbejska usamljenost je problem koji je veoma sli-an ma kojoj drugoj usamljenosti, ali ipak nosi sa sobom odre|ene specifi-nosti. Lezbejska usamljenost je pojam koji se naj-e{e povezuje sa lezbejskim na-inom `ivota. Sve lezbejke imaju to iskustvo kada raskinu sa svojom partnerkom u heteroseksualnom okru`enju. Naj-e{e se to de{ava lezbejkama u srednjim i starijim godinama koje te{ko mogu da na|u partnerku svojih godina jer za

mala i nisu dovoljno fizički/seksualno atraktivne. To je takođe problem u malim gradovima ili selima, gde praktično (ako) postoji samo jedan lezbejski par i raskid neminovno znači suočavanje sa potpunim nedostatkom makar i potencijalnih partnerki.

U medijima se lezbejke ili potpuno ignorišu ili se rutinski prikazuju kao odraz svog negativnog stereotipa ili pak, kao osobe sa ozbiljnim manama, odnosno tragični karakteri. Mnoge lezbejke su u konfliktu sa svojim novootkrivenim identitetom, pa se ustručavaju da se identifikuju sa grupom koja se percipira kao isključivo gubitnička. Zbog toga izbegavaju pripadnost lezbejskim zajednicama smatrajući da bi u njima samo izgubili na društvenom statusu, karijeri, profesionalnoj promociji, ili čak i najelementarniju ličnu bezbednost i privatnost.

Ali samo postojanje lezbejske zajednice, mada olakšava mnoge životne probleme lezbejki, takođe ne predstavlja samo po sebi rešenje problema usamljenosti. One koje su svoju mladost provele u lezbejskoj zajednici, lezbejskim barovima i sličnim mestima formiranja lezbejskog identiteta, mogu da ostanu odjednom usamljene kada ta mesta prestanu da postoje ili prestanu da ih pohlađuju pripadnice iste generacije i postanu gotovo preko noći okupirana mladim lezbejkama koje nemaju nikakvog interesa za društvene sa starim usamljenicima.

Lesbian bed death – termin koji se koristi za postepeno slabljenje i gašenje fizičke strasti neposredno je povezan sa lezbejskom usamljenosti. Ljubav i strast prolaze u svakoj vezi pre ili kasnije i ne postoji par, heteroseksualan ili homoseksualan koji će zauvek biti na isto visokom emotivnom i strastvenom nivou posle više godina zajedničkog života.

Hetero braćni parovi takođe dolaze u tu fazu, ali njihovu stabilnost i dugotrajnost podržavaju drugi ambijentalni faktori. Heteroseksualni parovi, naime, često imaju zajedničku decu i imovinu, društveno su priznati, što su sve važne, stabilizujuće okolnosti koje sprečavaju brz i jednostavan raspad veze i razlaz onda kada nestane ljubavi i strasti. Zato se negovanje lezbejske zajednice pokazuje kao veoma važna činjenica, jer je postojanje podržavajućeg lezbejskog kruga prijateljica i to ne samo onih koje su u parovima, već i onih koje su pojedince, kao i lezbejki različitog uzrasta, neophodna je preventiva usamljenosti do koje dolazi posle raskida.

Treba takođe imati u vidu i da one koje su posvetile ceo svoj život u izgradnji ženskog/lezbejskog pokreta, kreiranju životnih eksperimentalnih zajednica sa drugim lezbejkama, alternativnih načina ležanja, umetničkog izražavanja i sl, i koje

nikada nisu imale redovno plaćeni posao sa penzionim osiguranjem, dolaze u situaciju da dočekaju starost prilično siromašne i društveno/finansijski nemoćne da obezbede elementarni standard življenja. Njihovo siromaštvo kombinovano sa usamljenosti je dosta specifično i različitim i udaljenim od njihovih vršnjakinja.

Gay muškarci obično smatraju da je najgore biti star, gay i siromašan, što suštinski znači da si sam homoseksualac, bez partnera i da nema novca da plati tu vrstu emotivno-seksualnih usluga. Za razliku od plaćenog seksa za koji se smatra redovnim delom muške gay kulture, lezbejska kultura ne poznaje kao redovnu komponentu "seks za novac". Doduše, stvari se i tu menjaju u pravcu postizanja "gender equity"-ja, pa je svuda prisutna pojava mladih lezbejki koje neguju promiskuitetni i prostitivni način života smatrajući opšte prihvaćenim mestom da one koje su blizu tridesete ne zavređuju nikakvu autentičnu pažnju osim one koje će platiti novcem, uslugama, ugledom i sličnim, materijalno vrednovanim protivuslugama.

Lezbejska usamljenost je problem koji se delimično rešava na isti način kao i druge vrste usamljenosti⁴. Originalnu ideju je imala jedna lezbejka u Americi koja je tokom svog života sakupila hiljade knjiga u kućnoj biblioteci o ženskom pokretu, istoriji, spiritualnosti, boginjama, folkloru, umetnosti i sl, kao i raznim aspektima lezbejske kulture, teorije, istorije i sličnim. Njena ideja je da ponudi držanje privatnih časova, ili pre, konsultacija, lezbejskim studentkinjama i pomaže im u pisanju seminarskih i diplomskih radova, a da zauzvrat dobije njihovu pažnju, pomoć i osetljak da je još uvek deo lezbejskog pokreta.

Usamljene lezbejke se često poredе sa udovicama ili razvedenim ženama od kojih se, kako istraživanja pokazuju, samo jedna trećina "snađe" odnosno smogne snage da započne novi, kvalitativno drugačiji život. Istraživanja takođe pokazuju da su žene koje su bile u stanju da organizuju sebi kvalitetan i raznovrstan život kao mlade, i kao starije ostaju sposobnije da se organizuju protiv usamljenosti, nego one koje to nisu umele ni kao mlade.

Ali osim tih uobičajenih tvrdnji vezanih za opšte ljudsku ili opšte žensku usamljenost, lezbejska usamljenost ima i svoje specifičnosti. Mnoge starije lezbejke ne žele ili ne mogu da komuniciraju sa tradicionalnim ženskim saveznicama, kao što su

4 Predlaže se upisivanje na kurs stranog jezika, kompjuterski kurs, pohlađivanje amaterske umetničke grupe, plesne škole, planinarske grupe, feministički pokret, aktivnosti grupa za ljudska prava, sindikati, političke partije i slično, kao mesta intenzivnog komuniciranja sa različitim ljudima od kojih neki mogu da se pokažu kao potencijalne prijateljice ili partnerke.

npr. `ene iz kom{iluka, ro|ake i sl, {to gotovo sve usamljene `ene rade. Lezbejska `ivotna pri-a i lezbejska `ivotna iskustva i se}anja su su{tinski razli-iti od pri-a njihovih heteroseksualnih vr{njakinja. Mnoge lezbejke u svojim srednjim ili starijim godinama nisu spremne na *coming out* pred kom{ilukom pla{e}i se, ne bez osnova, osude, nerazumevanja, odbacivanja, pa ~ak i nasilja. Poznati su, naime, slu-ajevi odbacivanja ili raznih vrsta maltretiranja usmerenih na “~udakinje”, “ludakinje” tj. starijih `ena koje svojim izgledom i pona{anjem odudaraju od o-ekivanja koja okolina name}e starijim `enama koje su OK jedino ako se uklapaju u (jedini) op{te prihva}eni tip bake sa unu-i}ima.

Ono {to usamljene lezbejke ~ini razli-itim od usamljenih heteroseksualnih `ena je tako|e i ~injenica da su mnoge pre`ivele razne oblike specifi-nog nasilja, diskriminacije i odbacivanja lezbejki, patnje, nasilje i traume koje heteroseksualne `ene uobi-ajeno ne do`ivljavaju⁵. Pod bremenom takvih iskustava, starijim, usamljenim lezbejkama je gotovo nemogu}e da se komforno kre}u u ma kakvim heteroseksualnim zajedicama, parovima ili prijateljskim krugovima.

Lezbejke tokom celog svog `ivota grade ose}aj o sebi kao homoseksualno orijentisanim osobama u kulturi koja daje legitimnost jakim negativnim reakcijama pa i otvorenom nasilju prema homoseksualcima. To tako|e nu`no doprinosi lezbejskoj usamljenosti.

Dalje, za razliku od ve}ine etni-kih manjina, seksualne manjine, tj. lezbejke u-e ~itav raspon negativnih stereotipnih predstava o homoseksualnosti ne samo od dominantne, ve}inske kulture, ve} i od svoje sopstvene kulture i svojih porodica. Mnogi trpe bolnu izolaciju od svoje porodice koja ne mo`e da prihvati njihov identitet koju pripadnici npr. etni-kih manjina sigurno ne do`ivljavaju imaju}i u svojoj porodici glavno upori{te i podr{ku. Toj izolaciji obi-no prethodi jednako bolan proces odbacivanja od strane dru{tva. Na sve se to nadovezuje suo-avanje sa internalizovanom homofobijom u samima sebi (uverenja da je lezbejstvo odraz inferiornosti ili patologije), {to sve negativno uti-e na psiholo{ko prilago}avanje i komuniciranje sa drugima. Otkrivanje ili potvrda vlastite homoseksualnosti mogu biti do`ivljeni kao ne{to zastra}uju}e, neprihvatljivo egu osobe i/ili kao izvor jakog subjektivnog bola i teskobe koje dalje sigurno vode u neki vid samoizolacije i usamljenosti.

5 Vidljiv je izostanak bilo kakve podr{ke homoseksualnim mladima kod nas pa je visoki procenat samoubistava me|u adolescentima. [kolske ustanove su ~esto instrument preno{enja predrasuda i oru|e koje tim predrasudama daje legitimnost.

Stresni `ivotni faktori mogu ja-e uticati na ljude koji su aktivno diskriminisani ne samo od strane dominantne kulture, ve} i od svojih najbli`ih, ne nalaze}i temelj za identifikaciju sa ~lanovima svoje porodice, krugovima vr{njaka ili dru{tvom iz “kraja”. Svest o zajedni-koj borbi “rame uz rame” sa ~lanovima porodice protiv tla-itelja va`an je mehanizam izla`enja na kraj za mnoge ~lanove potla-enih rasnih skupina. Te svesti i takve podr{ke lezbejke su na-e}e li{ene.

Osim rasizma dominantne kulture, lezbejke koje nisu bele rase, mora}e se nositi sa stresom uzrokovanim rasizmom homoseksualne zajednice, heteroseksizmom dominantne kulture i heteroseksistim/homofobnim predrasudama svoje vlastite etni-ke grupe, sve to jo{ kombinovano i sa op{te vladaju}om mizoginijom.

Partnerke u lezbejskoj vezi ne}e dobiti odgovaraju}u podr{ku tokom kriti-nih razdoblja iz izvora koji su obi-no na raspolaganju heteroseksualnim partnerima i naj-e}e }e njihovi problemi biti ignorisani od okoline ako ne do-ekivani sa likovanjem, jer “eto, to tako mora biti u jednoj takvoj vezi”.

Poseban izvor lezbejske usamljenosti, a ujedno i jo{ jedna od njenih va`nih karakteristika je fenomen postojanja nerealizovanih partnerstava, tj. “`ena koje se nisu imale”⁶, tj. onih prema kojima je postojala dugotrajna, intenzivna, sveapsorbujua ~e`nja, ali ne i mogu}nost realizacije intimnih odnosa.

Zaklju~ak

Sociologija lezbejstva razmatra pitanja dru{tvne mo}i, diskriminacije, nasilja, dru{tvne pravde, gra|anskih i ljudskih prava, zdravstvene za{tite, odrastanja, {kolovanja, osnovnih ekonomskih atributa normalne ljudske egzistencije, politi-kog predstavljanja. Potrebno je razumeti procese i mehanizme dru{tvenog ugnjetavanja lezbejki, njihovu marginalizaciju, izlo`enost diskriminaciji i nasilju u naju`oj porodici, od vr{njaka kao i obrazovnim, zdravstvenim i radnim ambijentima, kao i dileme koje se tu javljaju. Sveobuhvatna sociolo{ka teorija homoseksualnosti je zasnovana na kolektivnom i individualnom iskustvu invalidnih lica koja pribavlja stimulans za dalja istra`ivanja i formulisanje nove politike.

Razli-ite dru{tvne grupacije se pozicioniraju razli-ito u okvirima razli-itih diskursa. @ene su razli-ito pozicionirane u odnosu na mu{kcarce u

6 Radionica na temu “@ena koju nisam imala” je odr`ana 13. marta 2001. u grupi za promociju prava lezbejki, Labrisu. Radionicu je vodila Zorica Mr{evi}

dru{tvenom diskursu roda (gender). Invalidi su razli-ito pozicionirani u odnosu na sposobne u okviru diskursa invaliditeta, homoseksualci stoje nasuprot prevalentnoj heteroseksualnoj kulturi a lezbejke, kao homoseksualne `ene, suo-avaju se sa specifi-no {irokim frontom homofobno/mizogine dru{tvene konfrontacije.

Dru{tvo hendikepira lica homoseksualne orijentacije pretvaraju}i to, ina-e prirodno stanje, u specifi-ni dru{tveni invaliditet. Homoseksualci su zbog toga jedna od ugnjetavanih dru{tvenih grupacija -ija su ljudska prava ugro`ena neadekvatnim dru{tvenim odnosom prema njima. Shodno tom dru{tvenom pristupu, po-etni neophodni korak je razlikovanje izme|u onoga {to je fizi-ko razlikovanje lezbejskog tela od onoga {to je dru{tvena situacija i interakcije u kojoj se one nalaze a koja situacija ih sme{ta u poziciju dru{tvenog disabiliteta.

Specifi-nosti lezbejske egzistencije -ine niz nepogodnost koju name}e dru{tvo svojom organizacijom, diskriminativnim shvatanjima, praksama i zakonima koje ne uzimaju u obzir legitimne potrebe homoseksualki, pa -esto ni najosnovnije pravo na fizi-ki i psihi-ki integritet, i tako ih isklju-uje iz ravnopravnog u-estvovanja u glavnim dru{tvenim tokovima. Lezbejstvo povla-i za sobom jedan specifi-ni vid dru{tvene opresije-ugnjjetavanja te specifi-ne dru{tvene grupe ljudi koji u pore|enju sa ve}inskom populacijom imaju odre|ene fizi-ke, psihi-ke, socijalne, seksualne, zdravstvene karakteristike.

Lezbejstvo stoga ne treba da se posmatra kao individualni problem pojedina-ne lezbejke ve} kao dru{tveni problem ambijentalnih i dru{tvenih okolnosti, odnosno nedostataka koji marginalizuju, diskrimini{u i izla`u raznim oblicima nasilja lezbejke, onemogu}uju}i im normalan `ivot i vo|enje sopstvenog `ivotnog stila. Ono predstavlja neprijateljsko dr`anje dru{tva zasnovano (naj-e{e) na teoriji o li-noj i dru{tvenoj patologiji lezbejstva i poku{aju podizanja svesti u suprotnom pravcu uglavnom rezultiraju izra`avanjem tvrdog neprijateljskog dr`anja pre nego podr`avaju}e `elje da se ne{to promeni u organizaciji dru{tvenih i pravnih institucija i sistema sa kojima lezbejke dolaze u kontakt.

Kori{ena literatura

Butler, J. (1993) *Introduction, Bodies that matter*, New York: Routledge, str. 1-23.

Butler, J. (1997) *Subjection, Resistance, Resignification Between Freud and Foucault, The Psychic Life of Power, Theories in Subjection*, Stanford: Stanford University Press, str. 83-105.

Catherin, O. (1994) "Potato skins", in: *Out of the class closet, Lesbian speak*, edited by Julia Penelope, The Crossing Press, Freedom California, str. 99-105.

Case, S. E. (1993) "Toward Butch-Femme Aesthetic", in: Abelove, H., Barale, M. A., Halperen, D., *The lesbian and gay studies reader*, New York, London: Routledge, str. 294-306.

Careaga, G. and others (1995) «Mexico», in: *Unspoken rules, Sexual orientation and Women's human rights*, edited by Rachel Robinson, San Francisco: International gay and lesbian Human Rights Commission, str. 117-126.

Duberman, M. and others, in: Duberman, M., Queer, A., *World*, New York, London: New York University, str. 345-354.

Duberman, M. and others, *Hidden from history*, London: Penguin Books.

Halpern, D. (1993) "Is there a history of sexuality", in: Abelove, H., Barale, M. A., Halperen, D., *The lesbian and gay studies reader*, New York, London: Routledge, str. 55-58.

Hirschfeld, M. (1997) "Petition to the Reichstag 1897", in: Blasius, M., Phelan, S., *We are Everywhere*, New York, London: Routledge, str. 132-135.

Hoagland, S. L. (1990) *Lesbian Ethics, Separating from heterosexuality, Refusing to play by the rules Rebellion*, Palo Alto, California: Institute of lesbian studies, str. 55-58.

Hoagland, S. L. (1990) *Lesbian Ethics, Patriarchal sexuality, desire as power, Patriarchal love*, Palo Alto, California: Institute of lesbian studies, str. 164-166.

Hoagland, S. L. (1997) "Sadism and Lesbian Feminism", in: Blasius, M., Phelan, S., *We are Everywhere*, New York, London: Routledge, str. 535-541.

Goldstein, A. (1997) "Homosexual identity and Gay Rights", in: Duberman, M., Queer, A., *World*, New York, London: New York University, str. 399-405.

Griffin, P. (1997) "The lesbian Athlete: Unlearning the Culture of the Closet", in: Duberman, M., Queer, A., *World*, New York, London: New York University, str. 563-571.

Kennedy, E. L. (1997) "Telling tales: Oral history and construction of pre-Stonewall lesbian History", in: Duberman, M., Queer, A., *World*, New York, London: New York University, str. 181-195.

Laporte, R. (1997) "The butch/femme question", in: Blasius, M., Phelan, S., *We are Everywhere*, New York, London: Routledge, str. 355-364.

"Lesbian feminism and the gay right movement: Another view of male supremacy, another separatism", (1997) in: Blasius, M., Phelan, S., *We are Everywhere*, New York, London: Routledge, str. 499-510.

Mohr, R. (1988) "Ignorance, Stereotype and morality", 22-42, in: *Gay Justice*, New York: Columbia University Press.

Mohr, R. (1988) *Gay's justice*, Columbia University Press, str. 164-187.

Mothers, R. (1997) "Sex offenses: an obsolete concept", in: Blasius, M., Phelan, S., *We are Everywhere*, New York, London: Routledge, str. 302-305.

Mr{evi}, Z. (1998) @enska prava u me|unarodnom pravu, Poglavlje, Za{tita ljudskih prava lezbejki, str. 72-75, Beograd, Jugoslovenski Komitet pravnik za ljudska prava.

Mr{evi}, Z. (1998) "Imamo li kostur u ormanu?" u: Bo`inovic, N., @ene za mir,. Beograd: @ene u crnom, str. 169-172.

Murphy, B. (1997) "Difference and Diversity: Gay and lesbian Couples", in: Duberman, M., Queer, A., *World*, New York, London: New York University, str. 345-354.

Nestle, J. (1997) "The fem Question", 542-548, in: Blasius, M., Phelan, S., *We are Everywhere*, New York, London: Ruotledge, str. 542-548.

Newton, E. (1988) *Just one of the boys: Lesbians in Cherry Grove 1960-1988*, str. 528-541.

Penelope, J. (1997) "Wimmin-and Lesbian- only spaces: Thought into action", in: Blasius, M., Phelan, S., *We are Everywhere*, New York, London: Ruotledge, str. 781-786.

"Radicalesbian: The woman-identified woman", (1997) in: Blasius, M., Phelan, S., *We are Everywhere*, New York, London: Ruotledge, str. 396-399.

Rich, A. (1993) "Compulsory Heterosexuality and lesbian experience", in: Ablove, H., Barale, M. A., Halperen, D., *The lesbian and gay studies reader*, New York, London: Ruotledge, str. 227-254.

Rueling, A. (1997) "What interest does the women's movement have in the homosexual question", in: Blasius, M., Phelan, S., *We are Everywhere*, New York, London: Ruotledge, str.143-150.

Robson, R. (1997) "Conviction Terrorizing Lesbians and Criminal Justice", in: Duberman, M., Queer, A., *World*, New York, London: New York University, str. 410-430.

Robins, J. (1994) *We don't even have words, in, Out of the class closet, Lesbian speak*, edited by Julia Penelope, The crossing press, Freedom California, str. 207-241.

Sautman, F. C. (1997) "Invisible women - retracing the lives of French working class lesbians 1880-1930", in: 227-254.

Smith, B. (1993) "Homophobia: Why brings it up", 99-101, in: Ablove, H., Barale, M. A., Halperen, D., *The lesbian and gay studies reader*, New York, London: Ruotledge, str. 99-101.

Todosijevi}, J. (1995) "Serbia", in: *Unspoken rules, Sexual orientation and Women's human rights*, edited by Rachel Robinson, San Francisco: International gay and lesbian Human Rights Commission, str. 177-187.

Thompson, S. (1997) "Teenage Narratives of lesbian desire", 549-562, in: Duberman, M., Queer, A., *World*, New York, London: New York University, str. 549-562.

"The UK Parliamentary Committee on Homosexuality and Prostitution, The Wolfenden Report", 252-273, in: Blasius, M., Phelan, S., *We are Everywhere*, New York, London: Ruotledge, str. 252-273.

Vivien, Ng. (1997) "Looking for lesbians in Chinese History", in: Duberman, M., Queer, A., *World*, New York, London: New York University, str. 199-204.

Vicinus, M. (1997) "They wonder to which sex I belong, The historical roots of modern lesbian identity", in: Duberman, M., Queer, A., *World*, New York, London: New York University, str. 432-452.

Witting, M. (1993) "One is not born a women", in: Ablove, H., Barale, M. A., Halperen, D., *The lesbian and gay studies reader*, New York, London: Ruotledge, str. 103-109.

Zorica Mrsevic, PhD

"Parametars of social egsistence and social functioning of lesbians - lesbian body in processes of social interactions"

Analysis of characteristics of a lesbian body in processes of social interaction is a method of analysis social relations of lesbians, their relationships with the heterosexual world and revealing specific lesbian practices, outlooks, habits and customs, behavior and general characteristics of lesbian sub culture. Making somebody different than a "normal human", meaning less human, is the main way of making the whole group target of justified discrimination, violence and hate crime. Therefore, providing understanding of differences provides a ground for personal, political and legal sensitivity, understanding and tolerance towards both the "otherness" and the "others".

ÉVA SZELI,
DEA PALLASKA*

Nasilje nad mentalno ometenim `enama: Nevidljive `rtve

U ovom radu, autorke se bave problemima sa kojima se sreću mentalno ometene `ene u zemljama Srednje i Isto-ne Evrope, i u Novim nezavisnim dr`avama biv{eg SSSR. Na kraju rada date su i preporuke u kom pravcu bi trebalo da se kreću promene u ovoj oblasti.

Klju-ne re-i: mentalno ometena lica, `ene, Srednja i Isto-na Evropa, Nove nezavisne dr`ave biv{eg SSSR.

Mentalno ometeni ljudi¹ suo-avaju se sa diskriminacijom i zlostavljanjem {irom sveta. Deca i odrasli, mentalno ometeni, bili su rutinski i arbitrarno dr`ani u psihijatrijskim zavodima, domovima za socijalno zbrinjavanje, siroti{tima, i drugim zatvorenim institucijama {irom Srednje i Isto-ne Evrope i u Novim Nezavisnim Dr`avama. Daleko od o-iju javnosti, oni su objekat najekstremnijeg oblika nehumanog i poni`avaju}eg opho|enja. Unutar zajednica, stigma i diskriminacija rezultiraju segregacijom, izolacijom i onesposobljavanjem mentalno ometenih ljudi. Ovi faktori `ine mentalno ometene ljude ranjivim svim oblicima nasilja i zlostavljanja. Istovremeno oni su li{eni za{titnih mehanizama i usluga koje stoje na raspolaganju drugim `lanovima dru{tva.

@ene etiketirane mentalnom ometeno{u izlo`ene su diskriminaciji na tri razli-ita nivoa, koji se me|usobno dopunjuju i podr`avaju, stvaraju}i tako

faktore rizika koji ih `ine podlo`nim viktimizaciji. Prva je polna diskriminacija koju do`ivljavaju sve `ene u patrijarhalnim dru{tvima. Druga je diskriminacija zbog ometenosti, koja je `esto podstaknuta dru{tvenim pristupom da se ometeni ljudi izoluju od normalnog dru{tva. Na `etvrtoj `enskoj svetskoj konferenciji odr`anoj 1995-te godine, *Pekin{ka platforma za akciju protiv nasilja nad `enama* navodi: "Neke grupe `ena, kao {to su: `ene u institucijama, `ene sa ometeno{u, naro-ito su izlo`ene nasilju."² I najzad, u dru{tvu, i unutar zajednice ometenih, ljudi sa *mentalnom ometeno{u* su `esto diskriminirani, po{to je stigma povezana sa etiketom mentalne ometenosti zna-ajno ve}a od stigme prika-ene fizi-koj ili senzornoj nesposobnosti. Ljudi sa mentalnom ometeno{u su `esto najvi{e marginalizovani i dehumanizovani `lanovi dru{tva. Kao posledica toga, *mentalno ometene `ene*, mogu biti najranjivija podgrupa od svih, kada je re- o nasilju i drugim oblicima zlostavljanja. Osim toga, njima se najmanje veruje kada prijavljuju zlostavljanja, tako da je nasilje nad mentalno ometenim `enama `esto minimizovano, ignorisano, ili neotkriveno. Dru{tvo `esto pripisuje krivicu `rtvama nasilja, i ovo je jo{ u-estaliije kod ove podgrupe `ena.

Unutar psihijatrijskog sistema i sistema socijalne za{tite u Srednjoj i Isto-noj Evropi i Novim nezavisnim dr`avama biv{eg SSSR-a, slu`be za podr{ku u zajednici su `esto nedostupne, i zbrinjavanje je `esto obezbe|eno u bolnicama ili drugim institucijama za `ene etiketirane kao mentalno ometene. U takvim ustanovama, one su predmet u`asnog fizi-kog i seksualnog nasilja (uklju-uju}i i nasilje od strane onih kojima su poverene na negu i zbrinjavanje) i drugih oblika sistemskog zlostavljanja, uklju-uju}i davanje lekova i kontracepcije bez informisanog pristanka za njihovo uzimanje, prinudnog abortusa, `ak i sterilizacije.

* Éva Szeli je psiholo{kinja i pravica *Mental Disability Rights International (MDR)*, nevladine organizacije koja se bavi ljudskim pravima i za{titom prava osoba sa mentalnim nesposobnostima. Sedi{te *MDRI* je Washington DC, a Dr. Szeli je direktorka evropskih programa u regionalnoj kancelariji *MDRI* u Budimpe{ti. Dea Pallaska je studentkinja medicine Univerziteta u Pri{tini. Ona je direktorka *MDRI* projekta *Inicijativa za uklju-ivanje* (inkluziju) ljudi sa mentalnim nesposobnostima na Kosovu.

1 Mentalna ometenost uklju-uju *psihijatrijske* i *intelektualne* nesposobnosti. U razli-itim dru{tvima, intelektualne nesposobnosti se ponekad nazivaju nesposobnosti razvijanja, kognitivne nesposobnosti, ili nesposobnosti u-enja. Ovo uklju-uje osobe istorijski etiketirane "mentalnom retardacijom".

2 Paragraf 116. Prethodno, *Deklaracija Ujedinjenih Nacija o eliminaciji nasilja nad `enama* (1993) definisala je ovo nasilje kao "fizi-ku, seksualnu ili psiholo{ku ozledu ili patnju... koje se javljaju u porodici, koje se javljaju unutar zajednice uop{te, ..."izvr{ene ili zanemarivane od dr`ave, bez obzira gde se javljaju." -lanci 1 i 2.

Pored toga, u ovim državama, žene su "esto uhvaćene u zatvoren krug viktimizacije i etikete mentalne ometenosti". Kada su psihosocijalne ustanove za lečenje traume nedostupne, nedovoljne, ili diskriminirane, žene koje doživljavaju traumu kao rezultat nasilja ili drugog zlostavljanja "esto su identifikovane kao "mentalno ometene." Njihovi simptomi" su onda etiketirani kao psihijatrijski", one su neadekvatno medicinski tretirane, i mogu biti hospitalizovane u psihijatrijskim odeljenjima ili zatvorene u institucionalnim zavodima. Ovo onda vodi ka novim rizicima viktimizacije, "esto rezultiraju" reumatizacijom, koja osnažuje prvobitnu etiketu ili dijagnozu. Ovaj se krug, takođe, javlja kad se psihološki ili socio-ekonomski problemi medikalizuju. Ove žene, kao i druge žene koje nose etiketu "mentalne ometenosti", mogu biti napuštene od svojih porodica i zajednica, izgubiti starateljstvo nad decom, i biti lišene mogućnosti za obrazovanje i zapošljavanje. Društvo "esto ovo vidi kao posledicu mentalne ometenosti, i ako to zapravo ukazuje na način na koji je sistem izdao žene sa ovom etiketom.

Preporuke

Zakonska zaštita mora biti u skladu sa međunarodnim standardima za ljudska prava i mora obuhvatiti, ali ne ograničiti se na:

- antidiskriminatorno zakonodavstvo, uključujući polnu diskriminaciju i oblike ometenosti,
- opšte zakonodavstvo protiv nasilja, uključujući nasilje u porodici, napad, silovanje, i druge oblike fizičkog i seksualnog zlostavljanja,
- bračno i porodično zakonodavstvo koje se odnosi na brak, razvod, reproduktivna prava, i starateljstvo nad decom, kao i silovanje u braku, zlostavljanje dece, incest, i sve druge oblike nasilja u porodici, i
- na ljudskim pravima zasnovan zakon o mentalnom zdravlju (uključujući i odredbe koje regulišu prinudno smeštanje, prinudno lečenje, i starateljstvo).

Moraju se ustanoviti službe za podršku locirane u zajednici koje će pružiti podršku ženama koje su doživle psihološke ili socio-ekonomske poteškoće u svojim životima. Takve službe moraju obuhvatiti, ali ne ograničiti se na:

- individualno, bračno, i porodično savetovanje,
- aranžmane za privremeni smeštaj,
- obrazovanje i obučavanje,
- stručno obrazovanje i podršku, i
- socijalnu pomoć.

Procenjivanje u vezi nasilja u porodici, silovanja, i drugih oblika traume mora se vršiti po jedinstvenom protokolu u svim oblastima zdravstva, mentalnog zdravlja i socijalnog staranja. Cilj takvog procenjivanja mora obuhvatiti, ali ne ograničiti se na:

- pružanje podesnih psihosocijalnih usluga,
- sprečavanje nepotrebnog davanja lekova, hospitalizovanja, ili institucionalizacije i
- formiranje jednog sporazuma za donošenje odluka u vezi prijavljivanja fizičkog ili seksualnog zlostavljanja.

Medicinske, psihološke, pravne, i socijalne usluge moraju biti dostupne svim ženama, bez obzira na ometenost ili bilo koji drugi diskriminatorni kriterijum. Mnoge službe i organizacije koje se zalažu protiv nasilja ne pružaju pomoć ženama etiketiranim mentalno ometenoj koje su bile žrtve nasilja, sa različitim izgovorima (npr., neadekvatni resursi, iskustvo, ili ekspertiza). Senzibilizacija, obrazovanje i obučavanje su esencijalni za sve službe.

Organizacije za ljudska prava, za prava žena, kao i organizacije za prava ometenih, moraju dobiti podršku da bi zastupale individualne potrebe bez diskriminacije u svim ovim grupama. Prava mentalno ometenih žena su, po definiciji, obuhvaćena ciljevima svih ovih grupa.

Mehanizmi i procedure za žalbu moraju biti nediskriminatorne i braniti prava. Opravdana prilagođavanja se moraju uraditi za žene sa posebnim potrebama. Aktivni, nezavisni nadzor i monitoring mogu biti potrebni, naročito u izolovanim i zatvorenim sistemima, u kojima se žene mogu plašiti represalijama zbog iznošenja na videlo tvrdnje o zlostavljanju. Krivični postupak mora biti održiva opcija, bez ugrožavanja života nasilja.

Najzad, integracija žena sa etiketom mentalne ometenosti u sve aspekte društva jeste ključna reformi. Žene se moraju ujediniti da bi postigle cilj eliminisanja nasilja nad svim ženama.

Éva Szeli
Dea Pallaska

Violence against women with mental disabilities: The invisible victims in CEE/NIS countries

In this paper, the authors are dealing with the problems that women with mental disabilities in Central and Eastern Europe, as well as in the Newly independent states have to face. In the conclusions, the recommendations indicating the direction of the future changes in the area are given.

Nasilje nad ženama i decom u porodici – jedna lična priča¹

Zovem se M. Rođena sam 1956.g. Osuđena sam za ubistvo na mah. Izrečena mi je kazna zatvora u trajanju od tri godine. Sa nepunih 16 godina udala sam se za svog pokojnog supruga. Sa njim sam provela 19 godina u braku i izrodila dvoje dece sina i kćerku. Do sada nikada nisam bila osuđivana, a sadašnja kazna izrečena mi je 13 godina nakon izvršenog dela.

Do rođenja naše dece u osnovi stvari su bile podnošljive, s obzirom da sam patrijarhalno vaspitana i da sam se podvrgnula mučevljivim prohtevima i željama. Kao jedna stabilna osoba, kojoj je na prvom mestu porodica, u potpunosti sam ispunjavala svoje obaveze prema deci i suprugu. Oni su mi predstavljali centar mog života i postojanja. Posle rođenja sina, muž je počeo sve više da se odvajava od nas i odaje alkoholizmu. Godinama sam trpela njegovo izvišavanje i maltretiranje. Prvo je tukao mene, a zatim je svoj bes počeo da iskaljuje i na našoj deci.

Verovala sam da će postati normalniji. Ali ne, stvari su samo više izmakle kontroli. Njegovo opijanje, vređanje mene kao majke i prebijanje su ostavili duboke i trajne posledice na našu decu. Pokušala sam da se obratim svojim roditeljima za pomoć i savet, na prvom mestu da pomognem deci. Nisam mogla da dozvolim da ona bez ikakvog razloga, preživljavaju takve grozote od svog rođenog oca. Roditelji me nisu podržali. Nagovarali su me da ostanem uz svoju decu i supruga ma kakav on bio, jer on im je jedini i pravi otac. Razvod za njih nije dolazio u obzir.

Nakon toga, rekla sam da mu pružim još jednu šansu zarad dece. Obećao je da će se promeniti, da će prestati da pije, i da će, ako pokušam da ga ostavim, pobiti i mene i decu. Svaka nada bila je uzaludna, a ja sam sama bila nemoćna da ga sprečim u ostvarivanju njegovih brutalnih namera. Ne znam tačno koliko puta sam se obraćala za pomoć policiji, moleći ih da mi pomognu, jer sama

nisam mogla izaći na kraj sa njim. Skoro uvek dobijala sam slične odgovore kao na primer: "Gospođo to nije naš problem. Kada padne neko mrtav, javite". Za mene je svaki dan bio ušasan, a noć kada se on kući vrati pijan, sto puta gora. Čelela sam samo da to mučenje prestane. Razmišljala sam čak i da počinim samoubistvo, jer nisam videla ni jedan pravi izlaz iz te situacije.

Jedina svetla tačka u svemu tome bila su deca. I bitno je bilo, kako njima pomoći? Brojne povrede koje sam preživela ostavile su i teške posledice. Lomljenje leve noge u predelu gležnja, zatim prelom tri prsta (levo) i dva napukla rebra (na levoj strani tela), i ostale mučne radnje gašenje cigareta na grudima, posekotine usled odbrane (napad nožem), udaranje glave o zid, udarac nogom u stomak itd.

Noć uoči tragedije, koja je nastupila oko četiri sata po ponoći, deca i ja smo rano otišli na spavanje. Njega nije bilo do sitnih sati. Negde posle tri sata ujutru, začula sam njegovo lupanje i viku na vratima. Ustala sam iz kreveta i pošla da otvorim vrata. Tu me je odmah i napao, razbivši mi pesnicom nos i gornju usnu. Pokušala sam da ga smirim, moleći ga da prestane. Ali, on je nastavio da me tuče sve dok nisam pala na pod. U tom su deca izašla iz sobe. Kćerka je zaplakala i povikala: "Tata, molim te prekini, zašto ne prestaneš već jednom da tučeš majku?" On je odgovorio: "Ti ćeš da me učiniš kako da se ponašam, sve što u vas pobiti. Napišu se vaše krvi". Zatim je otišao do kuhinje, uzeo nož i krenuo ka njoj niz hodnik. Uhvati je za lanac koji je nosila oko vrata i prislonio nož niz njen vrat. Čula sam vrisku. "Jao mama, ubi me tata!" Ali znam da sam pre toga iz kuhinje uzela nož i krenula da joj pomognem. Zatekla sam je sa krvlju na ustima. On se iznenađeno okrenuo ka meni, a ja sam u tom trenutku zatečena prizorom izgubila razum. Videvši kako drži nož na njenom vratu, zamahnula sam rukom u kojoj mi se nalazio nož, učela da ga sklonim od nje. Pogodila sam ga u predelu ramenog dela leve ruke. Zatim sam izvadila nož i pošla dva koraka nazad, on je počeo za mnom sa nožem i rekao: "Tek sad ću da te masakriram!" Ja sam

¹ U vezi kampanje VDS za pomilovanje žena i dečaka nasilja koje su ličile na ubistva nasilnike, javila nam se pismom žena koja je opisala svoje lično iskustvo. Uz njenu saglasnost objavljujemo njenu ispoved.

~u-nula pored zida, ispustila nož i prekrila lice. A on se odmah posle toga sručio na zemlju pored mene.

Šećelim samo da naglasim da u trenutku kada se to dogodilo, ja nisam reagovala kao žena, već kao majka. Bila sam spremna da svoj život položim za njih, učini da ih zaštitim, da im se ništa ne desi. Moj suprug je bio fizički jači od mene. U meni je proradio majčinski instinkt koji mi je nalagao da se suprotstavim. Tog trenutka ja se njega nisam više bojala, bilo mi je svejedno da li će me ubiti, samo da mi decu ne povredi. Ona osoba koja se našla u istoj ili pak sličnoj situaciji, a sigurna sam da ima takvih, može da shvati i razume u kakvom sam položaju bila. Vremena za dilemu nije bilo, sekunde su odlučivale.

Nakon trinaest godina iza sebe sam ostavila pozitivan trag. Uspela sam svojoj decu da izvedem

na pravi put. Kćerka je završila fiziku i sada je profesor fizike, a sin veću poslovnu školu. To su danas mladi, sretni ljudi koji oslikavaju mene. Deca me ni jednog trenutka nisu osuđivala, pa čak ni prebacivali za delo koje sam učinila. I sada imam njihovu maksimalnu podršku, ljubav i poštovanje. Ne daju mi da klonem duhom, žele da istrajem u zajedničkom bolu, jer sam im i dalje potrebna kao majka i bitan oslonac u životu. Pitam se: "Zar nije dovoljno što sam trpela 19 godina maltretiranja, 13 godina živela u strahu od novog dana, šta će biti? Zar to nije dovoljna kazna? Zar nisam dokazala na slobodi kakva sam osoba i koliko vredim? Koju vaspitnu kaznu treba da podnesem, da bih nakon svog ovog perioda u oči drugih ljudi delovala ispravno?" Biću srećna ako budem barem nekom pomogla da ne doživi slično.

DR NEVENA PETRU[1] *

Medijacija kao metod re{avanja pravnih sporova

Medijacija je poseban metod za re{avanje sporova koji omogu}ava da strane u sporu, putem pregovora koji se vode uz pomo} i posredovanje tre}ih lica (medijatora), zajedni-ki prona|u konstruktivno, prijateljsko i obostrano prihvatljivo re{enje, re{enje koje ne}e zna-iti ni pobjedu ni gubitak jedne strane, ve} njihov obostrani dobitak.

Komparacija postupaka za re{avanje sporova presu|enjem, kao modela re{avanja sporova s pozicije prava, i medijacije, kao metoda za mirno re{avanja sporova s pozicije interesa, pokazuje da svaki od ovih mehanizama ima izvesne prednosti i nedostatke. Uprkos svim svojim negativnim stranama i rizicima, medijacija ima niz pozitivnih karakteristika, te je za mnoge pravne stvari ona bolji i efikasniji metod u odnosu na klasi-ki na-in re{avanja sporova presu|enjem. To je i razlog {to je poslednjih godina medijacija favorizovana i {to u mnogim zemljama do`ivljava pravu ekspanziju.

Klju-ne re-i: sporovi, sud, presu|enje, ADR tehnike, medijacija, pregovaranje.

Manifestacija i dinamika pravnih sporova

Pojam i predmet pravnog spora

Svakodnevni (su)ivot ljudi u socijalnoj zajednici prate raznovrsni sporovi (konflikti, sukobi). Iskustvo pokazuje da nijedan segment dru{tvenih odnosa nije po{te|en sukoba jer je svaka ta-ka dodira interesnih sfera i potreba pojedinaca i kolektiva, potencijalni izvor nesporazuma i neslaganja. Uprkos mnogobrojnim razlikama me|u sporovima, svaki spor, su{tinski posmatrano, predstavlja sukob interesa strana u sporu, pri -emu su ti interesi izuzetno raznovrsni. Veliki broj sporova nastaje u pravnoj sferi, {to je i razumljivo ako se ima u vidu obim pravne reglementacije, koja danas pro`ima

skoro sve oblasti dru{tvenog `ivota. Spor do koga dolazi u toku ili povodom pravnog odnosa (stvarnog ili hipoteti-kog), predstavlja jednu `ivotnu situaciju u kojoj pravni subjekti nastoje da ostvare svoja pravna ovla}enja i interese.¹

Sporovi nastaju u razli-itim oblastima prava i mogu se klasifikovati prema razli-itim kriterijumima.² Bez obzira na to {to su sporovi iz pravnih odnosa veoma raznovrsni, neposredni predmet neslaganja uvek je ili neko -injeni-no ili neko pravno pitanje -strane u sporu nisu saglasne o postojanju, zna-aju ili karakteru jedne ili vi}e fakti-kih -injenica ili imaju suprotna shvatanja o tome kakvo dejstvo ima odre|ena pravna -injenica i kakve pravne posledice ona izaziva. Zbog neslaganja o -injeni-nom ili pravnom pitanju, strane u sporu imaju i razli-ite stavove o tome {ta svaka od njih treba da u-ini, da ne u-ini ili da trpi kako bi njeno pona{anje bilo saobrazno pravu, odnosno razli-ita shvatanja o tome kako treba regulisati odre|eni odnos ili iznova urediti me|usobna prava i obaveze.

Spor iz oblasti prava izuzetno je slo`ena socijalna i psiholo{ka pojava.³ Iako su sporovi iz pravne

1 Sporovi koji nastaju u razvoju pravnih odnosa ti-u se ostvarivanja postoje}ih subjektivnih prava (*pravni sporovi*). Do sporova dolazi i prilikom poku{aja pravnih subjekata sa suprotstavljenim interesima da ustanove pravila kojima odre|eni odnos reguli{u, pravno ga perfekuiraju ili iznova ure|uju (*interesni sporovi*).

2 O razli-itim kategorizacijama sporova, detaljno: Petru{1}, N. (2002) "Sporovi u pravnim odnosima i medijacija", *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Ni}u*, Ni{: Pravni fakultet u Ni}u, str. 115-116.

3 Spor kao socijalni i psiholo{ki fenomen predmet je izu-avanja Konfliktologije, relativno mlade multidisciplinarne nauke, u -ijem su arsenalu teorijska i prakti-na znanja neophodna za razumevanje, upravljanje i re{avanje konflikata. (O predmetu i razvoju Konfliktologije, detaljno: Randall C. (1974) *Conflict Sociology*, New York: Academic Press; Mitchell, C. R. (1981) *The Structure of International Conflict*, London: The Macmillan Press; Pruitt, D. G., Rubin, J. Z. (1986) *Social Conflict: Escalation, Stalemate, and Settlement*, New York: Random House; Kozirev. G. I. (2001) *Vvedenie v konfliktologijb*, Moskva: Vlados; Karmin, A. S. (2002) *Konfliktlogi*®, Sankt-Petrburg; Lenü: Mirimanova, M. S. (2003) *Konfliktlogi*®, Moskva: Akademi®.

* Dr Nevena Petru{1} je profesorka na Pravnom fakultetu u Ni}u. E-mail: adis@bankerinter.net

sфере raznovrsni, u njihovoj strukturi i dinamici pojavljuju se i mnogi zajedni-ki elementi, koji su, u stvari, op{te karakteristike i obele`ja spora kao dru{tvenog i psiholo{kog fenomena⁴. Psiholo{ka analiza sporova pokazuje da je pona{anje ljudi u pravnom sporu, kao i u svim drugim sporovima, determinisano njihovim biolo{kim bi}em, pri -emu je o-uvanje integriteta sopstvene li-nosti vrhunska vrednost. Otuda, svaki napad jedne strane u sporu na integritet druge strane neminovno izaziva odbrambenu reakciju napadnute strane, naj-e{e u vidu protivnapada.⁵

Dinamika spora

U dinamici pravnog spora jasno je prepoznatljiv proces eskalacije sukoba, {to se obi-no manifestuje u na-inu pona{anja sukobljenih strana. U toku eskalacije sukoba, paralelno se odvijaju dva procesa: postepeni gubitak poverenja u drugu stranu i preobra`avanje po-etnog poriva za sukob.⁶ Svaki spor prate odre|ena negativna psihi-ka stanja i ova svojevrsna "psihologija spora" predstavlja ote`avaju}i faktor za njegovo re{avanje jer se -esto doga|a da strane u sporu, zbog nagomilanog besa i mr`nje, zaborave na svesni cilj zbog koga su u{le u sukob i jedini im je cilj da protivnika poraze i kazne.

Tok procesa eskalacije pravnog spora nije uvek isti i zavisi od niza faktora. Izvesno je, me|utim, da eskalatorna dinamika spora, pre ili kasnije, dovodi strane u sporu do "pat-pozicije", u kojoj svaka strana po-inje da traga za adekvatnim metodom -ija bi primena dovela do re{enja spora.

4 Iako struktura spora jo{ uvek nije u potpunosti istra`ena, njegovi osnovni elementi su poznati. Videti: Rubin, J. Z., Sander, E. A. (1998), "When should we use agents", *Negotiation Journal*, 4/1998, p. 395-401; Pruitt, D. G., Rubin, J. Z., Kim, S. H. (1996) "Taktike nadmetanja", u: *Socijalni konflikti - karakteristike i na-in re{avanja*, Grupa "Most", "Centar za antiratnu akciju", Beograd, str. 121-139).

5 Na-in pona{anja strana u pravnom sporu pod uticajem je njihovih individualnih procena o va`nosti samog predmeta spora i procene zna-aja koju jedna strana u pravnom sporu ima za drugu stranu. Procena koju svaka strana vr{i u odnosu na predmet spora i drugu stranu u sporu, kulturno i socijalno je determinisana. Obrazac pona{anja, oblikovan kulturom ponekad je u stanju da kod strana u sporu stvori potpuno pogre{nu predstavu ne samo o zna-aju predmeta spora, ve} i o zna-aju druge strane. Isti ovi faktori uti-u i na procesno pona{anje i na-in kori{enja procesnih ovla{enja strana u sporu u sudskim i drugim postupcima koji se vode radi re{avanja spora.

6 Detaljno: Kova- Cerovi}, T. (1998) "Sukobi: nastanak, tok, ishodi", u: Popadi}, D., Mr{e, S., Kova- Cerovi}, T., Pe-ujli}, Mastilovi}, S., Kijev-anin, S., Petrovi}, D., Bogdanovi}, M., *Pametniji ne popu{ta, Vodi- kroz sukobe do sporazuma*, Beograd: Dosije, str. 17.

Modeli re{avanja pravnih sporova

Pristupi re{avanju pravnih sporova izuzetno su raznovrsni. U upotrebi su razli-iti modeli i metodi jer je tokom istorijskog razvoja svaka dru{tvena zajednica izgradila sopstvene mehanizme za re{avanje sporova, u skladu sa svojom kulturnom i pravnom tradicijom, verskim obi-ajima, sistemom vrednosti, karakteristikama pravne svesti i drugim osobenostima u razvoju. Uz veliko uop{tavanje, svi ovi metodi mogu se grupisati u tri su{tinski razli-ita modela: re{avanje sporova sa pozicije sile, re{avanje sporova sa pozicije prava, re{avanje sporova sa pozicije interesa.

Re{avanje sporova sa pozicije sile

Model re{avanja sporova sa pozicije sile sastoji se u tome {to ja-a strana u sukobu name}e svoje re{enje i upotrebom sile primorava drugu stranu da takvo re{enje prihvati. Sila koja se pritom koristi nije uvek "prosta", fizi-ka sila, ve} mnogo -e{e sila koja izvire iz dru{tvene ili ekonomske mo}i, dru{tvenog polo`aja i sl. Ovakav model re{avanja sukoba za "ja-eg" je, svakako, najbr`i na-in ostvarivanja njegovih interesa povodom kojih je sukob nastao, posebno u situaciji kad zna-aj predmeta daleko prevazilazi zna-aj koji "ja-i" pridaje samom odnosu sa drugom stranom.

Re{avanje sporova sa pozicije prava

Model re{avanja sukoba koji se sastoji u tome {to "neko" nepristrasni tre}i (dr`avni sud, arbitra`ni sud, upravni organ) donosi odluku kojom, na osnovu prava, presu|uje spornu pravnu stvar i na taj na-in pru`a pravnu za{titu onome -ije je pravo bilo povre|eno, osporeno ili ugro`eno. Radi re{avanja spornih pravnih stvari putem presu|enja, primenjuju se razli-iti procesni metodi, koji su funkcionalno osposobljeni i prilago|eni re{avanju odre|ene vrste sporova. U savremenom dru{tvu model re{avanja sporova sa pozicije prava predstavlja dominantan metod eliminisanja sporova iz pravnog `ivota, koji treba da obezbedi uspostavljanje pravnog mira i stabilnosti u pravnim odnosima.

Re{avanje sporova sa pozicije interesa

Model re{avanja sukoba sa pozicije interesa baziran je na ideji da se spor mo`e stvarno re{iti ako strane u sporu zajedni-ki utvrde povodom kojih je interesa sukob nastao i prona|u takvo integrativno i sporazumno re{enje koje }e obezbediti da

interesi obeju strana budu zadovoljeni. Najrasprostranjeniji na-ini re{avanja sukoba sa pozicije interesa jesu pregovaranje i posredovanje (medijacija).

Nesumnjivo je da se model re{avanje sukoba sa pozicije sile u savremenom dru{tvu ne mo`e smatrati po`eljnim jer je, u su{tini, nemoralan, ne-astan i nehuman, uprkos tome {to je, kako iskustvo pokazuje, jo{ uvek aktuelan i {to, po svemu sude}i, jo{ zadugo ne}e si}i sa dru{tvene pozornice. Ostavljaju}i po strani ovaj neprihvaljiv pristup re{avanja sporova, predmet komparativne analize mogu biti druga dva modela, kako bi se utvrdila njihova su{tina i otkrile njihove prednosti i nedostaci.

Prednosti i nedosataci modela re{avanje sporova s pozicije prava

Sporovi u pravnim odnosima (tzv. "sporne pravne stvari" - *res litigiosa*), re{avaju se s pozicije prava primenom odgovaraju}eg metoda koji je prilago|en vrsti i predmetu spora. Ako se zanemare razlike u pojedinostima i posmatra su{tina metoda namenjenih re{avanju sporova sa pozicije prava, mogu se izdvojiti nekoliko njihovih op{tih i zajedni-kih obele`ja.

Presu|enje sporne pravne stvari

Re{avanje spora sa pozicije prava podrazumeva da se sporna pravna stvar presu|uje i tako -ini nespornom. Presu|enju sporne stvari prethodi postupak (sudski ili upravni), koji je, su{tinski posmatrano, specifi-na borba strana u sporu. Re- je o "borbi za pravo", koja se odvija po unapred propisanim pravilima i uz upotrebu dopu{tenih "borbenih sredstava" - procesnih ovla{ }enja koja strankama u postupku pripadaju.

U "pravnom turniru" koji prethodi presu|enju, stranke raspravljaju - iznose argumente u prilog ispravnosti svog tvr|enja i protivargumente kojima pobijaju ispravnost tvr|enja svog protivnika. Da bi ostvarila pobedu, stranka napada svog protivnika tako {to preduzima ofanzivne procesne radnje, nastoje}i da pravnu situaciju promeni u svoju korist, i od napada se brani preduzimanjem defanzivnih procesnih radnji, kako bi sa-ovala stvorenu povoljnost. Ova "borbena" {ema postupka, su{tinski posmatrano, uvek je ista, bez obzira na vrstu postupka u kome se spor re{ava odlu-ivanjem (presu|enjem) i bez obzira na obim ovla{ }enja kojima nadle`ni organ raspola`e u rukovo|enju postupkom. "Manevarski prostor" u kome se stranke u toku borbe za pravo mogu kretati, tj. koristiti svoja

procesna ovla{ }enja, ome|en je na-elom zabrane zloupotrebe procesnih ovla{ }enja,⁷ -ija primena treba da onemogu}i pobedu nesavesne i beskrupulozne stranke.

Dejstva odluke kojom je sporna pravna stvar presu|ena

Odluka kojom nadle`ni organ, kao nepristrasni tre}i, presu|uje spornu pravnu stvar predstavlja pojedina-nu pravnu normu koja za strane u sporu ima obavezu i imperativnu snagu - snagu zakona.

Kad odluka nadle`nog organa kojom je spor re{en stupa na pravnu snagu, strane u sporu du`ne su da svoje pona{anje saobraze zapovesti sadr`anoj u toj pravnoj normi. Stupanjem odluke na pravnu snagu, sporna pravna stvar, (*res litigiosa*) postaje presu|ena stvar (*res iudicata*).⁷ U trenutku stupanja odluke na pravnu snagu, ona postaje kona-na, neosporiva i neizmenljiva: spor je na autoritativan na-in re{en, ure|eni su interni odnosi stranaka i stranke svoj spor ne mogu i dalje smatrati nere{enim. Naprotiv, bez obzira na to da li odluku smatraju zakonitom, ili borbu napu{taju uvereni da je odluka nepravilna i/ili nepravi-na, i pobednik i pobe|eni vezani su odlukom i du`ni da svoje pona{anje usklade sa njenim izrekom.

Sa stanovi{ta ostvarivanja normativnog pravnog poretka, odluka kojom je presu|ena sporna pravna stvar u trenutku stupanja na pravnu snagu ostvaruje svoju misiju: spor je eliminisan iz pravnog `ivota, osigurana je izvesnost u pravnim odnosima stranaka i uspostavljen pravni mir. Od stranaka se o-ekuje da po{tuju odluku kojom je spor re{en, da svoje pona{anje saobraze zapovesti sadr`anoj u odluci, te da na bazi odluke dalje grade svoj odnos.

7 ^injenica je, me|utim, da je zloupotreba procesnih ovla{ }enja svakodnevna pojava. Sudovi -esto ne uspevaju da otkriju i onemogu}e ne samo refinirane, suptilne i dobro kamufilirane forme zloupotrebe, ve} ponekad ostaju indiferentni i prema aktima o-igledne i grube zloupotrebe procesnih ovla{ }enja. (Videti: Petru{i}, N. (1996) "Prethodno pitanje u vanparni-nom postupku i zabrana zloupotrebe procesnih ovla{ }enja", u: *Zloupotreba prava, zbornik radova*, Ni{: Institut za pravna i dru{tvvena istra`ivanja Pravnog fakulteta u Ni{u, str. 332.

8 ^ak i kad je u konkretnom slu-aju odluka objektivno nezakonita, ona u -asu stupanja na pravnu snagu sti-e pravni autoritet. Po{to odluke va`e ne zato {to su zakonite i ispravne, ve} zato {to su pravnosna`ne, i ova odluka }e proizvesti ista ona dejstva koja proizvode zakonite odluke. Upravo zato, materijalno-pravno neispravna odluka u stanju je da u realnim pravnim odnosima konstitui(e novo pravo, odnosno da ukine pravo koje je postojalo. Duhovita izreka Modestinususa to najbolje ilustruje: "*Res iudicata facit ex albo nigrum, ex nigro album, ex curvo rectum, ex recto curvum*". (Navedeno prema: Stoj-evi}, D., Romac, A. (1984) *Dicta et regulae iuris*, Beograd, str. 468.

Odluka kao "dobitak" i "gubitak" - elje i stvarnost

Zamisao projektanata pravnog poretka da je presu|enjem spornih stvari biti uspostavljen "mir" u pravnim odnosima i obezbe|en sklad izme|u normativnog i fakti-kog, ne mo`e se uvek ostvariti. Iskustvo pokazuje da mnoge pravnosna`ne odluke kojima se sporovi re{avaju presu|enjem, same po sebi, nisu garancija da je u fakti-kim odnosima stranaka biti uspostavljena neophodna pravna stabilnost. Tome, pre svega, doprinosi -injenica da odluke o spornoj stvari, posmatrane iz perspektive samih stranaka, ne izazivaju uvek zadovoljstvo za stranke, niti neizostavno dovode do uspostavljanja skladnih i stabilnih odnosa, bez obzira da li su, objektivno posmatrano, zakonite, pravedne i pravi-ne. Doga|a se, relativno -esto, da odlukom budu nezadovoljne obe strane i da odluka ne samo da ne re{ava spor, ve} provocira njegovu dalju eskalaciju.

Kakva je ose}anja i psiholo{ke reakcije odluka izazvati kod stranaka, zavisi od toga kakva je sad`ina odluke i sa kakvim su pretenzijama i o-ekivanjima u{le u "borbu za pravo". Saglasno tome, stranke odluku mogu do`iveti kao *pobedu*, odnosno *gubitak*, kao *kompromisno re{enje* ili kao *obostrani gubitak*. Analiza meritornih odluka kojima se presu|uju sporne pravne stvari pokazuje, me|utim, da su, po pravilu, u svakoj odluci sakriveni i izvesni elementi gubitka. Bez obzira na to kakav je ishod postupaka, evidentno je da gubitke trpe obe strane u sukobu - i pobjednik i pobe|eni, posebno ako se imaju u vidu utro{eno vreme, novac i ostali resursi. Radost koju pobjeda pru`a -esto je kratkotrajna jer je izvojevana "Pirova pobjeda". -ak i kad je re- o odluci kojom su u prvi mah zadovoljne obe stranke i koja, na prvi pogled, predstavlja kompromisno re{enje, doga|a se da stranke post festum do|u do zaklju-ka da ipak nisu ostvarile neki svoj va`an interes, te da su, u su{tini, vi{e izgubile nego {to su dobile.

S druge strane, re{avanje jednog spora presu|enjem -esto inicira nastanak velikog broja novih sporova izme|u istih subjekata. Negativne refleksije odluka u domenu budu}ih odnosa stranaka predstavljaju jedan od va`nih nedostataka modela re{avanja sporova s pozicije prava.

Negativna strana modela re{avanja sporova sa pozicije prava ogleda se i u tome {to njegova primena podrazumeva vo|enje komplikovanih postupaka, skop-anih sa nizom formalnosti, koji relativno dugo traju. S druge strane, tro{kovi ovih postupaka po pravilu su visoki i ne retko prema}uju vrednost samog predmeta spora.

Stoga su, paralelno sa nastankom i usavr{avanjem modela za re{avanje sporova presu|enjem, razvijeni i razli-iti alternativni metodi i tehnike za mirno re{avanje sporova (tzv. ADR tehnike - *Alternative Dispute Resolution*).⁹ Neki od ovih metoda imaju dugu tradiciju, dok su drugi novijeg datuma, nastali kao rezultat nastojanja da se re{avanje sporova u-ini {to efikasnijim. U pojedinim zemljama, ADR metodi postepeno po-inju da se primenjuju i unutar sudskog sistema. Ti tzv. alternativni metodi pripojeni sudu¹⁰ (*court-annexed ADR*)¹¹ imaju za cilj smanjenje sudskih tro{kova i u{tedu u vremenu potrebnom za re{enje spora.

Medijacija - model re{avanja sporova s pozicije interesa

Medijacija je jedan od alternativnih metoda za mirno re{avanje sporova -ija primena omogu}ava da strane u sporu pristupe konstruktivnom i prijateljskom re{avanju spora sa ciljem da zajedni-ki prona|u sporazumno i obostrano prihvatljivo re{enje, koje ne}e zna-iti ni pobjedu ni gubitak jedne strane, ve} njihov obostrani dobitak.

U literaturi se sre}u razli-ite, naj-e{e opisne definicije medijacije, pri -emu se ima u vidu struktura medijacije, funkcija koju ostvaruje i sad`ina delatnosti koja se u toku medijacije preduzima. Obi-no se navodi da je medijacija postupak koji se vodi sa ciljem da strane u sporu uz pomo} jednog

9 U uporednim pravnim sistemima primenjuje se raznovrsni alternativni metodi re{avanja sporova, kao {to su pregovaranje (*negotiation*), medijacija (*mediation*), koncilijacija (*consiliation*), arbitra`a, (*arbitration*), "mini-raspravni postupak" ili "mini-su|enje" (*Mini-Trials*), tehnika "Med-Arb", kombinacija posredovanja i arbitra`e, razli-iti istra`ni i saznajni postupci za utvr|ivanje -injenica (*neutral expert fact-finding*) i dr.

10 Primena ovih metoda posebno je razvijena u SAD, posle dono{enja *Civil Justice Reform Act* od 1990. godine, kojim je predvi|eno osnivanje specijalnih komiteta pri svakom federalnom sudskom okrugu, sa zadatkom da preduzimaju mere radi unapre|enja primene ADR metoda.

11 Tako su federalni sudovi u ve}ini ameri-kih dr`ava svojim aktima regulisali tzv. ADR metode pripojene sudu (*court-annexed*, odnosno *court-connected ADR*), kao {to su "arbitra`a pripojena sudu" (*court-annexed arbitration*), -ija primena obezbe|uje preventivno regulisanje odnosa stranaka do okon-anja sudskog postupka, (*summary jury trial*), porotno su|enje po upro{enoj proceduri, (*small claims judge*), neformalan i brz postupak u stvarima male vrednosti. Postepeno se razvija i tzv. private court system, koji -ine privatno unajmljene sudije (*rent-a-judge*), kako se u praksi nazivaju. Obi-no su to penzionisane sudije ovla}ene ne samo na posredovanje, ve} i na dono{enje odluke koja ponekad ima obavezuju}u snagu. U okviru pojedinih sudova formirani su posebni servisi koji asistiraju u primeni ADR metoda. (Videti, npr. "A Guide Court-Connected ADR Services", Massachusetts Supreme Judicial Court/Trial Court Standing Committee on Dispute Resolution (<http://massbar.org/resources/ADR/>))

ili vi{e posrednika, (ko)medijatora, putem pregovora postignu prijateljsko i sporazumno re{enje nastalog spora.¹²

Sadr`ina postupka medijacije

Postupak medijacije -ine pregovara-ka delatnost stranaka i posredni-ka aktivnost jednog ili vi{e medijatora, -iji se zadatak sastoji u tome da olak{aju pregovaranje i stranama pomognu da postignu obostrano prihvatljiv sporazum o predmetu spora.

Medijacija je, kako se u literaturi navodi, pregovaranje u koje je uklju-ena tre}a, neutralna strana,¹³ sa zadatkom da sukobljenim stranama pomogne da koordini{u svoje pregovara-ke aktivnosti, da razumeju su{tinu sukoba i sagledaju ga sa svih strana, da prepoznaju svoje interese i potrebe i prona|u re{enje koje obezbe|uje da interesi obeju strana budu zadovoljeni.

Strategije i stilovi pregovaranja¹⁴ veoma su raznovrsni i zavise od niza faktora. U osnovi, pregovori mogu biti bazirani na saradnji ili na konkurentskoj borbi strana u sporu.¹⁵ Pored pregovara-ke aktivnosti, medijaciju -ini i posredni-ka

delatnost medijatora, koji svojim posredovanjem menja mo} i dinamiku procesa posredovanja, uti-e na pona{anje strana u sporu, pru`aju}i nove uvide i nove informacije, doprinosi boljoj komunikaciji, prevladavanju kriza i padova i pove}anju izgleda za uspeh pregovaranja. Za razliku od sudije, medijator nije ovla{en da svojom odlukom re{i spor, ve} je re{enje spora isklju-ivo u rukama stranaka.

Medijacija se odvija na jednom ili vi{e sastanaka i ima formu obi-nog ljudskog razgovora. Uobi-ajene faze medijacije su: priprema i pretpregovaranje, izno{enje svih bitnih aspekata problema, razmena relevantnih informacija, struktuiranje problema, planiranje koraka njegovog re{avanja, izdvajanja najva`njih interesa/potreba i strahovanja, preokviravanje problema, umno`avanje predloga re{enja, evaluacija predloga i dogovor oko izbora kona-nog re{enja, konkretizacija dogovora, pisanje sporazuma i predvi|anje mehanizama za realizaciju dogovorenog.¹⁶

Domen primene medijacije

Medijacija je specifi-an mehanizam koji se primenjuje za mirno re{avanje sporova iz razli-itih oblasti dru{tvenih odnosa. Ona je podobna za re{avanje i pravnih i interesnih sporova, ali njene prednosti dolaze posebno do izra`aja kad postoji potreba za re{avanjem interesnih sporova, koji zbog svog karaktera nisu podobni za presu|enje.

Domen primene medijacije znatno je u`i u odnosu na oblast koju "pokrivaju" postupci namenjeni presu|enju spornih stvari, budu}i da se medijacija mo`e primeniti za re{avanje samo onih sporova koje, po zakonu, strane mogu re{iti sporazumno, mirnim putem, sklapanjem poravnanja.

Na-elno posmatrano, strane u sporu ovla{ene su da mirnim putem re{e svaki svoj spor. Pravnopoliti-ki razlozi name}u, me|utim, izvesna odstupanja od ovog pravila. U svakom pravnom sistemu postoje izvesne kategorije sporova -ije je re{avanje dr`ava monopolizovala tako {to je njihovo re{avanje rezervisala za dr`avne sudove i time isklju-ila mogu}nost da spor bude re{en primenom nekih drugih mehanizama u postupku pred nedr`avnim organima. Potreba da se re{avanje pojedinih sporova ekskluzivno poveri dr`avnom sudu naj-e{e je determinisana prirodom njihovog predmeta. Radi se, po pravilu, o pravnim sporovima koji tangiraju javni interes ili je re- o pravnim

12 Videti: Folberg, J., Taylor, A. (1984) *Mediation: A Comprehensive Guide to Resolving Conflict Without Litigation*, San Francisco: Jossey-Bass, str. 68; Brown, H., Marriott, A. (1993) *ADR - Principles and Practice*, London: Sweet and Maxwell, str. 21; Liebmann, M. (2000) *Mediation in Context*, London and Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers, str. 10; Liebmann, M. (1995) "Mediation UK", *Training Manual in Community Mediation Skills*, Bristol: Mediation UK, (www.mediationuk.org.uk); George C. Martin (2002) *Mediation... The New Requirement for Dispute Resolution*, <http://www.construction-mediation.com>; Petru{i}, N. (1999) "Mediation - The Method of Collective Labour Disputes Resolution in the Yugoslav Law", i tamo navedenu literaturu, *Facta Universitatis*, Vol. 1, No 3, str.. 42.

13 Liebmann, M. op. cit., str. 10

14 Prema intenzitetu "brige" koju pregovara- ispoljava prema sopstvenim interesima (briga o sebi) i intenzitetu "brige" o interesima druge strane u sporu (briga o drugome), prepoznatljiva su -etiri karakteristi-na stila u pregovaranju: "popustljiv stil", "estok stil", "trgovinski stil" i "principijelan stil". U literaturi se sre}u i druge klasifikacije. (Videti, npr.: Fisher R., Ury W. (1990) *Put do sporazuma*, Beograd: Predrag & Nenad, str. 45).

15 [anse za uspeh pregovora ve}e su ako pregovara-i prihvate slede}e stavove: sukob je problem koji je lako re{iv ako se zajedni-ki radi na njegovom re{avanju; strane u sukobu nisu protivnici, ve} saradnici koji zajedno re{avaju problem; strane u sukobu zajedno "napadaju" problem, a ne jedna drugu; komplikovani sukob lak{e je re{iv kad se "razbije" na manje probleme i postupno re{ava; za re{enjem sukoba treba tragati i biti otvoren za nove ideje; potraga za re{enjem koje zna-i obostrani dobitak; integrativni pristup re{avanju problema (Detaljno: Pruitt, D. G., Rubin, J. Z., Sung, H. K. (1996) "Taktike nadmetanja", u: *Socijalni konflikti - karakteristike i na-in re{avanja*, prire|iva-i: Popadi}, D., Plut, D., Kova- Cerovi}, T., "Grupa Most", "Centar za antiratnu akciju", Beograd, str. 121.

16 Detaljno: Popadi}, D., Mr{e, S., Kova- Cerovi}, T., Pe-ujli} Mastilovi}, S., Kijev-anin, S., Petrovi}, D., Bogdanovi}, M. (1996) "Faze pregovaranja i posredovanja", u: *Pametniji ne popu{ta, Vodi- kroz sukobe do sporazuma*, Beograd: Dosije", str. 31-49.

sporovima iz odnosa regulisanih kogentnim norma- ma, te je, stoga, potrebno da se u postupku njihovog re{avanja ostvari odre|eni stepen zakonitosti i pravne sigurnosti, koji se, zbog garancija koje ofici- jelni sudski postupak pru`a, mo`e ostvariti samo u postupku pred dr`avnim pravosudnim medijem.

Uprkos svim ograni-enjima, oblast primene metoda medijacije veoma je {iroka, budu}i da u svakodnevnom pravnom `ivotu najve}i broj sporo- va nastaje u odnosima zasnovanim na na-elu autonomije volja.

Na obim primene medijacije uti-e i okolnost da je obavezno vo|enje postupka medijacije u poje- dinim slu-ajevima predvi`eno kao uslov za dopu{tenost pru`anje pravne za{tite pred dr`avnim ili arbitra`nim sudom, kao i ovla{e}nje suda da stranke samoinicijativno uputi na medijaciju, uko- liko proceni da je to celishodno.

Osnovni principi postupka medijacije

Proces medijacije je neformalnog karaktera i pri- menjuju se u razli-itim spornim stvarima, te je, stoga, i razumljivo {to on ne mo`e biti detaljno i striktno ure|en, niti je mogu}no kreiranje tipiziranih pravila postupanja, koja bi, svakako, umanjila njegovu flek- sibilnost. Medijacija se u praksi odvija na neo- grani-eni broj na-ina,¹⁷ tako da i sam postupak koji se tokom medijacije primenjuje nije uniforman i jed- noobrazan. Radi prilago|avanja medijacije spe- cifi-nostima pojedinih vrsta sporova, tokom vremena izgra|ene su specifi- ne tehnologije posredovanja, te se danas mo`e govoriti o posebnim modalitetima medijacije namenjenim re{avanju odre|enih vrsta sporova.¹⁸ No, uprkos tome {to medijacija nije jedin- stven metod, postoji nekoliko osnovnih principa na kojima je medijacija zasnovana. Cilj i smisao ovih principa, koji obavezuju sve u-esnike u postupku medijacije, jeste, pre svega, prevencija mogu}nih zloupotreba i neprijatnih iznena|enja, kao i stvaran- je uslova za uspe{no pregovaranje.¹⁹

17 Kako }e se medijacija odvijati, zavisi i od samog stila medi- jacije. Generalno posmatrano, postoje tri osnovna stila medijacije: transformativni, facilitativni i evaluativni. (Videti: Young, P. M.: (2000) *ADR - Ethicaly Speaking*, Missouri Lawyer Weekly, u HTML formatu dostupan na adresi <http://www.mediate.com/pfriendly>).

18 U nau-noj literaturi navode se i posebno obra|uju "Family Mediation", "School/Young People Mediation", "Community Mediation", "Employment and Workplace Mediation", "Commerical Mediation", "International Mediation" i drugi vidovi medijacije. (Videti: Liebmann, M. (2000) *Mediation in Context*, London and Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers, str. 239-242.

19 Moor, S. (1986) *The Mediation Process*, San Francisco: Jossey Bass, str. 134.

Pre svega, medijaciju karakteri{e *princip dis- pozicije*. Ovo procesno na-elo ogleda se, pre svega, u tome {to vo|enje postupka medijacije zavisi od volje strana u sporu, koje svojim sporazu- mom o posredovanju, naj-e{e}e u vidu klauzule o posredovanju,²⁰ odre|uju da }e svoj spor poku{ati da re{e mirnim putem, uz pomo} tre}e, neutralne strane. Izbor (ko)medijatora tako|e zavisi od strana u sporu. One su te koje iniciraju postupak medijaci- je,²¹ odre|uju njegov predmet i svojim pona{anjem uti-u na sadr`inu i tok medijacije.

Jedan od su{tinskih principa postupka medijaci- je jeste *princip dobrovoljnosti*, koji proizilazi iz na-ela dispozicije. Ovaj princip va`i kako za medi- jatore, koji svoju funkciju dobrovoljno prihvataju, tako i za strane u sporu, koje dobrovoljno sudeluju u postupku, uz mogu}nost da postupak "napuste" u svakoj njegovoj fazi, sve do potpisivanja sporazu- ma kojim se spor re{ava.

Medijatora obavezuje *princip neutralnosti*, vrhov- no na-elo koje u svemu opredeljuje na-in njegovog pona{anja i postupanja. Da bi uspe{no posredovao u pregovorima, medijator mora imati jednak odnos prema stranama, mora sa-uvati svoju nepris- trasnost tokom -itavog postupka, prevazilaze}i isku{enje da utvr|uje na -ljoj je strani krivica za nastali spor. Prakti-na realizacija principa neutral- nosti veoma je slo`en zadatak, posebno u situaci- jama kad me|u stranama postoji izrazita ner- avnote`a mo}i, te postoji potreba da medijator napravi odgovaraju}i balans, a da pri tome zadr`i svoju neutralnost i poverenje obeju strana.

Medijaciju odlikuje *princip diskrecije (poverlji- vosti)*. Proces medijacije nije javan i svi u-esnici su du`ni da kao tajnu -uvaju sve informacije vezane za spor i sam proces medijacije. Ukoliko se u toku postupka vodi zapisnik ili bele{ke, uobi-ajeno je da se po okon-anju postupka oni uni{tavaju. Medijator se ne mo`e pojaviti kao svedok u sudskom postup-

20 Analogno arbitra`nom sporazumu, sporazum o posredovan- ju mo`e imati oblik samostalnog ugovora, koji se zaklju-uje povodom ve} nastalog spora, ili oblik klauzule, kojom se predvi|a primena medijacije za sporove koji }e eventualno nastati u budu}nosti. Ova klauzula je naj-e{e}e sadr`ana u materijalnopravnom ugovoru ili u aktu kojim su ure|eni op{ti uslovi poslovanja, odnosno uslovi za zaklju-enje ugovora (Detaljno: Petru{i}, N. (1998) "Koncilijacioni sporazum u jugoslovenskom arbitra`nom pravu", *Pravni `ivot*, br. 12/98, str. 399-409.

21 Pravilo da strane iniciraju postupak medijacije nema apso- lutnu va`nost jer postoji mogu}nost vo|enja medijacije i na inicijativu dr`avnog suda, koji je ovla{en da u pojedinim pravnim stvarima uputiti stranke na postupak medijacije, ako oceni da je to celishodno. (Videti, par. 42. "*Rules of Mediation*", Michigan Supreme Court. (<http://www.supremecourt.state.mi.us/cdrp.htm>). Sli-na pravila doneli su i sudovi u drugim dr`avama SAD.

ku koji se vodi nakon bezuspe{no okon-anog postupka medijacije. Sva ova pravila stvaraju poverljivu atmosferu, koja omogu}ava da sukobljene strane slobodno i iskreno govore, nesputane strahom da }e to biti iskori}eno protiv njih.

Ve{tine i vrline dobrog medijatora

Iskustva stranih zemalja u kojima je medijacija tradicionalni metod za re{avanje sporova, ukazuju da je za uspeh medijacije presudna uloga medijatora. U zemljama u kojima je medijacija u praksi afirmisana kao uspe{an metod za re{avanje sporova, naro-ita pa`nja posve}uje se edukaciji medijatora²². Mnogi centri za medijaciju, advokatske komore, akademske i obrazovne ustanove, brojne nevladine organizacije, organizuju posebne kurseve i treninge za medijatore, u okviru kojih polaznici sti-u znanja iz razli-utih oblasti dru{tvenih nauka, kako bi stekli i usavr{ili posredni-ku ve{tinu. Dok su se u pro{losti posredovanjem bavila lica razli-utih obrazovnih profila i zanimanja, danas je u mnogim zemljama posredovanje posebna profesija, koju obavljaju eksperti za medijaciju, posebno stru-no osposobljena lica za ovu vrstu delatnosti.²³

Uspeh medijacije u velikoj meri zavisi od facilitatorskih sposobnosti medijatora, tako da se u programima za obrazovanje medijatora ve{tini i ume}u facilitacije posve}uje posebna pa`nja. Kao facilitator, medijator doprinosi stvaranju poverenja u uspeh medijacije, daje pravac i ton diskusiji, poma`e u-esnicima da se izbore sa svojim emocijama, da razmene i razjasne informacije i prevazi|u te{ke, neprijatne i obeshrabruju}e situacije, usmerava u-esnike da identifikuju i razmotre svako sporno pitanje, da spor sagledaju sa svih strana i u vremenskoj retrospektivi, da generi}u i evaluiraju {to vi{e opcija i re{enja i izaberu ono koje na najbolji na-in re{ava problem.

Za medijatora je od izuzetne va`nosti ve{tina "aktivnog slu{anja", zahvaljuju}i kojoj mogu komunicirati sa stranama na nekonfrontiraju}i na-in,

pravilno trasirati tok njihovog dijaloga i takti-no i nenametljivo ih usmeravati ka kooperativnom i konstruktivnom re{enju spora.

U {irokoj lepezi ve{tina i sposobnosti neohodnih svakom medijatoru od posebnog zna-aja su: ve{tina rezimiranja i prezentovanja, sposobnost izgrajivanja poverenja i razumevanja situacije i ljudi, kreativnost, analiti-nost, fleksibilnost, uravnote`enost, originalnost, samosvesnost i dr.

Na posredni-ke usluge pojedinih kompetentnih, dobro obu-enih i veoma tra`enih medijatora, koji zbog svojih uspeha u posredovanju nose neformalnu titulu "Conflict Doctor", strane u sporu spremne su da }ekaju i po nekoliko meseci. Medijatorima su namenjeni i brojni priru-nici i bro}ure sa uputstvima za vo|enje postupka medijacije, }iji su autori poznati i ugledni medijatori sa bogatim prakti-nim iskustvom.²⁴

Prednosti i nedosataci medijacije

Osnovna prednost medijacije sastoji se u tome {to ona pru`a {ansu sukobljenim stranama da kontroli}u }itav proces medijacije i preuzmu odgovornost za pronala`enje adekvatnog re{enja koje }e zadovoljiti osnovne interese i potrebe obeju strana. Ukoliko izna|u takvo integrativno re{enje, obe strane postaju pobednici jer su zajedni-kim snagama "pobedile" problem i ostvarile svoje interese.

Za razliku od postupka presu|enja, koji je okrenut pro{losti, proces medijacije fokusiran je na budu}nost jer se prevashodna pa`nja posve}uje budu}em na-inu pona{anja strana u sukobu, uz nastojanje da se pobolj{a komunikacija i uspostavi korektan odnos me|u stranama u sukobu.

Dok je postupak presu|enja kontradiktoran, postupak medijacije nije baziran na suprotstavljenim zahtevima koji se me|usobno isklju-uju, ve} je usmeren ka pronala`enju konstruktivne opcije koja integri}e interese obeju strana. Stoga je medijacija, kako iskustvo pokazuje, u stanju da prevenira nastanak budu}ih sporova izme|u istih strana, budu}i da ovaj integrativni pristup doprinosi njihovom boljem me|usobnom razumevanju.

U pore|enju sa metodima za re{avanje spornih stvari presu|enjem, medijacija je znatno jednostavniji, neformalniji i kra}i²⁵ postupak, }ije vo|enje

22 U cilju unapre|enja procesa medijacije, organizuju se i specijalni kursevi za advokate sa ciljem da upoznaju proces medijacije kako bi ga u praksi promovisali i valjano pripremali svoje klijente za u-e{je u procesu medijacije. Centri za medijaciju publikuju i posebne vodi-e za advokate, sa detaljnim uputstvima o na-inu pripreme za u-e{je u medijaciji. (Videti, npr. *Preparing for Mediation, Short Guide for Attorneys*, (2003) publikovan u integralnom obliku na sajtu <http://www.adr.com/adr1/essaye.htm>.)

23 Moore, C. W. (1996) "Kako se odvija medijacija", u: *Socijalni konflikti - karakteristike i na-in re{avanja*, prire|iva-i: Popadi}, D., Plut, D., Kova- Cerovi}, T., "Grupa Most", "Centar za antiratnu akciju", Beograd, str. 173.

24 Videti, npr.: Beer, J. E., Stief, E. (2003) *The mediator's Handbook*; Goodman, A. H. (2003) *Basic Skills for the New mediato*; Babbit, Gutlove P., Jones, L. (2003) *Handbook of Basic Conflict Resolution skills, Facilitation, Mediation, and Consensus Building*; Bennett M. D., Hermann, M. S. G. (2003) *The Art of Mediation* (<http://adr.com/pun/med>).

25 U literaturi se navodi podatak da 80% postupaka medijacije traje od dve nedelje do najdu`e dva meseca (www.nasdr.com).

izaziva znatno manje tro{kova.²⁶ Pored toga, re{avanje spora putem medijacije omogu}ava da strane sa-uvaju svoju reputaciju i renome, s obzirom da je postupak diskretan i da su sve informacije nedostupne javnosti.

Ipak, medijaciju prate i izvesni nedostaci. Pre svega, medijacija mo`e biti zloupotrebljena kako bi se prikrila odgovornost i ignorisalo pravo. U pojedinim situacijama medijacija se koristi kao "jeftina pravda", posebno kad je jedna od strana lice slabog imovnog stanja. Za razliku od dobrostoje}ih gra|ana, koji mogu birati metod za{tite, siroma{ni gra|ani, koji nisu u stanju da anga`uju advokata, u su{tini, nemaju izbora tako da je medijacija za njih jedina prihvatljiva opcija. S druge strane, prilikom upu}ivanja stranaka na medijaciju, dr`avni sud se ~esto rukovodi ekonomskim statusom stranaka tako da se na medijaciju upu}uju siroma{ni gra|ani kako bi se smanjili tro{kovi.²⁷

Kona-no, sporazum koji nastaje kao rezultat uspe{ne medijacije nije prinudno izvr{iv jer se radi o vansudskom poravnanju, {to je jedan od glavnih nedostataka ovog metoda re{avanja sporova.²⁸ Me|utim, zna-aj ovog nedostatka nije tako veliki kako na prvi izgleda, s obzirom da je postignuti sporazum u interesu obeju strana i da je uspe{no pro{ao kroz "test realnosti", tako da ga strane naj-e{}e izvr{avaju. S druge strane, sporazum, po pravilu, sadr`i i dogovor u-esnika u pogledu na-ina pra}enja realizacije sporazuma, pri ~emu se nad-

zor nad njegovim izvr{avanjem redovno poverava medijatoru.

Medijacija u stranim sistemima

Komparativna istra`ivanja pokazuju da je poslednjih godina medijacija favorizovana i da u mnogim zemljama ovaj procesni metod do`ivljava pravu ekspanziju. Tome su prethodile dugotrajne i kontinuirane aktivnosti usmerene ka stvaranju optimalnih uslova za primenu i unapre|enje medijacije i drugih metoda za mirno re{avanje sporova. U tom cilju, u nizu zemalja osnovani su mnogobrojni centri za medijaciju i druge sli-ne institucije, koje, pod pokroviteljstvom i uz sponzorstvo i podr{ku dr`avnih organa i organa lokalne vlasti, administriraju proces medijacije i obezbe|uju tehni-ke uslove za uspe{no odvijanje medijatorske delatnosti. U SAD, Kanadi, Japanu, Velikoj Britaniji, kao i u mnogim drugim dr`avama, postoje izuzetno razgranate i razu|ene mre`e institucija za medijaciju, koje postepeno postaju svojevrsna alternativa nacionalnim sistemima dr`avnog sudstva. Javni i privatni centri za medijaciju, ~iji je broj u stalnom porastu, poma`u pravnim subjektima da sastave i rediguju tekst ugovor o posredovanju i nude usluge svojih kompetentnih i iskusnih medijatora, koji su kroz odgovaraju}u obuku savladali posebne tehnike i ve{tine neophodne za uspe{no posredovanje.

Aktivnosti koje se preduzimaju na organizacionom planu, pra}ene su bogatom normativnom delatno{}u usmerenom ka regulisanju samog procesa medijacije. Tako je poznata arbitra`na institucija *American Arbitration Association* svojim normativnim aktima, kao {to su npr., *Construction Industry Mediation Rules*,²⁹ *Commercial Mediation Rules*, kreirala raznovrsne modele medijacije, kao kako bi se proces medijacije prilagodio specifi-nostima pojedinih spornih stvari. Postupak medijacije detaljno je uredio i *United States Arbitration and Mediation Service*, jedan od najpoznatijih centara za medijaciju u SAD, koji je svojim aktom *Mediation Rules and Procedures*, regulisao postupanje svih subjekata u procesu medijacije.³⁰ Posebna pravila o posre-

26 Imaju}u u vidu ove karakteristike medijacije, u literaturi se ovaj procesni mehanizam opisuje kao "something better", "more accessible and understandable to the layperson, less adversarial, expensive, and time-consuming, and more likely to produce an outcome that matches the interests of the disputants". (Videti: Miller, S. W. (2003) *Mediation - an alternative dispute resolution, methodology whose time has come*, Accountant's Liability, <http://www.luca.com/cpajournal.htm>).

27 Detaljno: Liebmann, M. op. cit., str. 13-14.

28 Takav je slu-aj i sa poravnanjem koje se sklapa u postupku medijacije pred posredni-kim organima STA i drugih doma}ih arbitra`nih centara. Smatra se da je to jedan od osnovnih razloga {to medijacija u praksi nije stekla {iru primenu. (Videti: Cukavac, M. (2003) "Novi pravilnik Spoljnotrgovinske arbitra`e pri PKJ u Beogradu", *Pravni `ivot*, 12/97, tom IV, str. 339). Po oceni pravnih stru-njaka, ne postoje argumenti kojima se mogu braniti razlike u pogledu prirode poravnanja sklopljenog u arbitra`nom postupku odlu-ivanja, koje ima snagu sudske poravnjanja, i onog koje je zaklju-eno u postupku medijacije, jer su i jedno i drugo rezultat dopu{tenog raspolaganja stranaka. U nastojanju da se pospe{i primena medijacije i stvore uslovi za efikasniju za{titu i izvr{enje potra`ivanja, pravilnicima pojedinih na{ih arbitra`nih centara predvi|ena je mogu}nost da, na zahtev stranaka, posredni-ki organ donese odluku na osnovu poravnanja. (-I. 11. t. 7. Pravilnika STA; -I. 13. Pravilnika SIS PKJ, -I. 14. Pravilnika SISPKS i -I. 38. Pravilnika SISPKCG). Ovakvo re{enje otvara, me|utim, niz novih problema vezanih za pobijanje ove vrste odluka (Detaljno: Petru{i}, N. (2000) "Poravnanje u postupku medijacije", *Pravni `ivot*, 12/2000, tom IV, str. 179-194).

29 Prakti-na primena ovih pravila, koje je Ameri-ko udru`enje za arbitra`u donelo na preporuku National Construction Industry Arbitration Committee, u potpunosti je potvrdila bonitet prihva}enih re{enja. (Videti: Jovanovi}, Z. (1996) "Alternativno re{avanje sporova kod ugovora o gra|enju", *Pravni `ivot*, 12/96, str. 656-657; o prakti-nim efektima primene Construction Industry Mediation Rules, detaljno: George, C. M. (2003) *Mediation - The New Requirement for Dispute Resolution*, objavljen na sajtu <http://www.construction-mediation.com>).

30 Tekst ovih Pravila objavljen je na sajtu *United States Arbitration and Mediation Service* (<http://www.usam.com/services/mediation.html>).

dovanju radi re{avanja sporova iz radnih odnosa doneli su *Federal Mediation and Conciliation Service (FMCS)* i *National Mediation Board (NMB)*, ameri-ki centri za medijaciju koja promovi{u, podr{avaju i organizuju proces medijacije i primenu drugih ADR tehnika za re{avanje sporova u oblasti industrijskih odnosa. Isto tako, napori se ~ine i na planu uobli-avanja posebnih eti-kih standarda i uputstva za obavljanje posredni-ke delatnosti. Veliku prakti-ku primenu imaju poznati, *Uniform Mediation Act*,³¹ *The American Arbitration Association's Model Standards of Conduct for Mediators*, *Law Mundi's Code of Etics for Mediators*,³² *Standards of Practice for California Mediators*³³ i sli-ni akti drugih dru{tvenih asocijacija.

Kao jedan od metoda za mirno re{avanje sporova, medijacija je predvi|ena nizom me|unarodnih dokumenata. Tako je postupak posredovanja koji se vodi pred Me|unarodnim centrom za re{avanje investicionih sporova, jednom od institucija Svetske banke u Va{ingtonu (*ICSID*), regulisan Va{ingtonskom konvencijom od 13. 3. 1965. godine.³⁴ Posebna pravila o mirnom re{avanju sporova putem medijacije (*Mediation Rules*) donela je i *World Intellectual Property Organization*, Svetska organizacija za intelektualnu svojinu (WIPO).³⁵

Istra`ivanja pokazuju da je u mnogim zemljama uspeh medijacije iz godine u godinu sve ve}i³⁶ i da se poslednjih godina zona "medijabilnih" sporova kontinuirano se pro{iruje, obuhvataju}i i sporove koji su tradicionalno predmet pravosudnih institucija.³⁷

Medijacija u doma}em sistemu

Primena medijacije predvi|ena je i u na{em pravu, kao jedan od metoda za re{avanje sporova iz li-nih, porodi-nih, imovinskih, privrednih, radnih i drugih privatnopravnih i javnopravnih odnosa.

Prema Zakonu o radu,³⁸ individualni i kolektivni radni sporovi pravne i interesne prirode mogu se re{avati mirnim putem, sporazumno i putem arbitra`e. Posredovanje kao na-in re{avanja kolektivnih radnih sporova predvi|eno je i u autonomnim izvorima radnog prava. Tako je Op{tim kolektivnim ugovorom³⁹ predvi|eno da se sporovi koji nastaju prilikom izmena i dopuna Ugovora ili prilikom zaklju-ivanja novog op{teg kolektivnog ugovora, kao i sporovi do kojih dolazi prilikom primene Ugovora, re{avaju "mirenjem, posredovanjem, putem arbitra`e ili drugim metodama u skladu sa zakonom" (-l. 53). Sli-ne odredbe sadr`ane su u obligaciono-pravnom delu granskih kolektivnih ugovora, kao i u kolektivnim ugovorima zaklju-enim na nivou preduze}a.

Primena medijacije predvi|ena je, tako|e, i autonomnim aktima doma}ih arbitra`nih centara. Pravilnikom Spoljnotrgovinske arbitra`e u Beogradu⁴⁰, kao i pravilnicima svih ostalih doma}ih arbitra`nih institucija, predvi|ena je mogu}nost da se, na osnovu odgovaraju}eg sporazuma o posredovanju, sprovede postupak posredovanja radi mirnog i prijateljskog re{avanja spora.

I pored toga {to je u na{em pravu medijacija predvi|ena kao poseban metod za re{avanje sporova, ona nije jasno razgrani-ena od ostalih mehanizama za re{avanje sporova. Tako je, npr. u autonomnim aktima pojedinih doma}ih arbitra`nih institucija medijacija izjedna-ena sa koncilijacijom, iako se radi o dva razli-ita metoda za mirno re{avanje sporova, dok se iz tekstova pojedinih normativnih akata ne mo`e se pouzdano zaklju-iti da li projektvani metod za mirno re{avanje sporova predstavlja postupak medijacije ili se radi o postup-

31 Ovaj zna-ajni pravni akt usvojen je na godi{njem zasedanju National Conference of Commissioners on Uniform State Laws in USA (NCCUSL) 1. avgusta 2001. godine. Videti: Miguel, L. D., Nancy, A., Oretskin J. D. (2002) *The U.S. Uniform Mediation Act and the Draft UNCITRAL Model Law on International Commercial Conciliation* (<http://www.mediate.com>).

32 Integralni tekst Kodeksa mo`e se na}i na sajtu: <http://www.lexmundi.org/med-etics.html>.

33 Standarde je izradio California Dispute Resolution Council (Videti: <http://www.to-agree.com/advedre.html>).

34 Jugoslavija je ratifikovala ovu Konvenciju Uredbom Saveznog izvr{nog ve}a od 1967. godine (Sl. list SFRJ, Me|unarodni ugovori, 7/67).

35 WIPO Mediation Rules primenjuju se od 1. 10. 1994. godine pred Centrom za arbitra`u sa sedi{tem u @enevi. (Detaljno: Besarovi}, V. (1997) "Arbitra`no re{avanje sporova iz oblasti intelektualne svojine", *Zbornik referata Me|unarodna privredna arbitra`a, stanje i perspektive*, Beograd, str. 60-71).

36 Tako je, npr. tokom 1996. godine na podru-ju the *United States District Court for the Eastern District od Missouri* uspe{no okon-ano 45% postupaka medijacije, da bi ve} 1997. godine taj broj iznosio 55%. (Young, M. P. (2003) *ADR - Ethical Speaking*, <http://www.mediate.com>).

37 U velikom broju zemalja medijacija se uspe{no primenjuje i u pojedinim krivi-nopravnim stvarima, radi otklanjanja posledica u-injenog krivi-nog dela. Re- je novom modelu tzv. restorativnog pravosu}a, koji uklju-uje posredovanje izme|u `rtve i prestupnika radi njihove rehabilitacije i spre-avanja recidivizma.

38 -l. 121. i 159. i Zakona o radu, "Slu`beni glasnik RS", br. 70/2001 i 73/2001. Prema -l. 121. Zakona, op{tim aktom ili ugovorom o radu mo`e se predvideti postupak sporazumnog re{avanja spornih pitanja izme|u poslodavca i zaposlenog.

39 Op{ti kolektivni ugovor od 1977. godine, Slu`beni glasnik RS, br. 22/97.

40 Slu`beni list SRJ, 52/97, (u daljem tekstu Pravilnik STA).

ku koncilijacije.⁴¹ S druge strane, odredbe pojedinih autonomnih izvora radnog prava upućuju na zaključak da cilj postupka posredovanja nije u tome da se stranama pomogne da sporazumno re{e svoj spor, već da se ovaj postupak vodi kako bi posrednici usaglasili svoje stavove⁴² i do{li do zajedničkog predloga o načinu re{enja spora, koji će stranama ponuditi na razmatranje.⁴³

Uprkos tome {to je u mnogim domaćim zakonskim i autonomnim aktima predviđena primena medijacije, ovaj metod re{avanja sporova još uvek se sporadično primenjuje. Mnogobrojni su i veoma kompleksni razlozi takvog stanja, od kojih su neki, striktno posmatrano, izvan sfere prava.

Jedan od osnovnih razloga jeste činjenica da ovaj metod za re{avanje sporova nije afirmisan jer je u na{oj javnosti nedovoljno poznata suština i smisao same medijacije.⁴⁴ S druge strane, normativni akti kojima je predviđena primena medijacije ne sadrže sva neophodna pravila o pokretanju, toku i okončanju postupka medijacije, o obliku i sadržini posredničke delatnosti, kao ni pravila o pravima, dužnostima i odgovornostima subjekata koji učestvuju u medijaciji. Nepostojanje osnovnih procesnih pravila o postupku medijacije vi{estruko je {tetno, posebno ako se ima u vidu da upravo ta pravila posredničkoj delatnosti daju karakter posebnog metoda za re{avanje sporova.

Proces medijacije je neformalnog karaktera i primenjuju se u različitim spornim stvarima, te je,

41 Ilustrativan primer pruža tekst Pravilnika STA. U ovom normativnom dokumentu odredbe o postupku za mirno re{avanje sporova nose marginalni naslov "Mirenje", dok je sama delatnost koja se preduzima u cilju mirnog re{enja spora u prvom podnaslovu označena izrazom "Posredovanje Arbitra"e". U Pravilniku o Stalnom izbranom sudu (Arbitra"i) pri Privrednoj komori Srbije (Službeni glasnik RS, 29/96) ovaj postupak označen nazivom "posredovanje za sporazumno re{avanje sporova".

42 Videti, npr. -l. 77. Posebnog kolektivnog ugovora za građevinarstvo (Službeni glasnik RS, 1/98).

43 Nepostojanja jasnih razlika između medijacije i koncilijacije na normativnom terenu verovatno je jedan od razloga zbog kojih se u literaturi posvećenijim metodima mirnog re{avanja sporova termini "posredovanje" (medijacija) i "mirenje" (koncilijacija) koriste kao sinonimi. U komparativnim analizama, međutim, medijacija i koncilijacija pojmovno se razgraničavaju, budući da su u mnogim pravnim sistemima to dva različita metoda za mirno re{avanje sporova. U teoriji i praksi pojedinih stranih zemalja pojmovi "medijacija" i "koncilijacija" imaju, međutim, isto značenje, dok u nekima od njih, npr. u Nemačkoj, pojmovi "posredovanje" i "mirenje" nisu u potpunosti razgraničeni ni od pojma "arbitra"e", već se podvode pod zajednički pojam "Schlichtung".

44 Slično je i u drugim zemljama u tranziciji. Prema istraživanjima koja su vršena u Rusiji, veliki procenat pravničke javnosti ne razlikuje "medijaciju" i "meditaciju". (Videti: Ivanova, E. V. (2003) *Mifi i legendi o mediacii*, <http://www.lawclinic.ru>).

stoga, i razumljivo {to on ne može biti detaljno i striktno uređen, niti je moguće kreiranje jednoobraznih, tipiziranih i uniformnih pravila postupanja, koja bi, svakako, umanjila njegovu fleksibilnost. Iako oblikovanje svakog pojedinačnog postupka medijacije, po prirodi stvari, mora biti prepušteno medijatorima, ipak je neophodno postojanje izvesnog minimuma funkcionalnih procesnih pravila, formulisanih u vidu načela i preporuka, koja bi bila obavezna za sve učesnike u medijaciji.

Razlog sporadične primene medijacije svakako jeste i okolnost da medijacija u praksi nije verifikovana kao efikasan metod za re{avanje sporova, čemu u velikoj meri doprinosi nedovoljna obučenost i stručna osposobljenost lica kojima se poverava vođenje procesa medijacije. Iako uspeh medijacije prevashodno zavisi od sposobnosti i umešnosti medijatora, u našem društvu nepoklanja se dovoljna pažnja obrazovanju medijatora i njihovom osposobljavanju za uspešno vođenje procesa medijacije. Na takav zaključak upućuje i činjenica da domaće arbitražne institucije, iako svojim aktima predviđaju primenu medijacije, nemaju liste medijatora koji bi bili posebno edukovani za vođenje procesa medijacije, već za pružanje posredničkih usluga preporučuju lica sa liste stalnih arbitara, koja nisu dovoljno stručno osposobljena za obavljanje ove specifične posredničke delatnosti. To je sasvim razumljivo ako se ima u vidu da nijedna naša obrazovna ustanova ne edukuje potencijalne medijatore za ispunjenje izuzetno složenih zadataka koji medijacija podrazumeva.

Deo razloga zbog kojih medijacija kod nas nije {ire prihvaćena treba tražiti i u važećim kulturnim obrascima. Re{avanje sporova sa pozicije sile ili vlasti još uvek ne nailazi na osudu javnosti, već je prihvaćeno kao normalan način ponašanja. Takođe, model nasilne komunikacije, obrazac ponašanja ili, nesprijetnost ljudi da prihvate odgovornost za nastali spor, neizostavno "traženje krivca", svi to pospešuje "parni-arski duh" građana i umanjuje svest o potrebi negovanja dobrih i fer odnosa.

Zaključna razmatranja

Medijacija je kompleksan mehanizam za re{avanje sporova koji do sada nije privukao veću pažnju domaće nauke i stručne javnosti. Zbog toga je izostalo sistematsko i sveobuhvatno istraživanje i proučavanje teorijskih i praktičnih problema vezanih za ovaj procesni metod, o čemu najbolje svedoči činjenica da je domaća literatura posvećena procesu medijacije izuzetno oskudna.

Prou-avanjem medijacije, pregovaranja i drugih metoda mirnog re{avanja sukoba u dosada{njem periodu bavili su se uglavnom psiholozi,⁴⁵ iako se radi o slo`enim pojavama, koje treba analizirati sa razli-itih aspekata.

Interdisciplinarno istra`ivanje medijacije i ostalih metoda mirnog i konstruktivnog re{avanja sporova jedan je od prioritetnih zadataka na{e nauke, koji ima ne samo teorijski, ve} i veliki prakti-ni zna-aj. Rezultati takvog sveobuhvatnog istra`ivanja omogu}ili bi projektovanje odgovaraju}ih edukativnih i vaspitnih programa za razli-ite kategorije subjekata, u cilju promovisanja metoda mirnog re{avanja sporova i obu-avanja pravnih subjekata za prakti- nu primenu medijatorskih i pregovara-kih strategija i taktika. Ova vrsta programa, -ija je realizacija nemogu}na bez odgovaraju}e pravno-politi-ke i materijalne podr{ke dr`ave i njenih institucija, od izuzetne je va`nosti jer bi doprinela prevladavanju "parni-arskog duha" u svakodnevnim odnosima i pospe{ila primenu medijacije i tehnike pregovaranja, kao najboljeg na-ina za re{avanje sporova i u privatnom i u javnom `ivotu.⁴⁶

S druge strane, potrebno je odgovaraju}im normativnim zahvatima pro{iriti domen primene medijacije i -vrsto je utemeljiti u pravni sistem, koriste}i pozitivna iskustva uporednih pravnih sistema.

Kakvim }e se tempom i intenzitetom u na{em dru{tvu odvijati dalji rad na unapre|enju i afirmisanju medijacije i ostalih mehanizama za mirno i kon-

struktivno re{avanje sporova, nezahvalno je prognozirati. Izvesno je, me|utim, da njihovo vreme neminovno dolazi.

Nevena Petru{i}, PhD

Mediation as a method of solving legal disputes

Disputes in the sphere of law are solved by applying diverse court and non-court methods and techniques. Apart from traditional methods of solving disputes by sentencing, many national legal systems have also developed different alternative mechanisms for the peaceful dispute resolution (so called ADR techniques-Alternative Dispute Resolution), among which the process of mediation has a special significance.

The application of mediation exists in Serbian law as well, but this method is not being used regularly. The most important reason for this is that we still haven't obtained all the necessary organizational, functional and other conditions that would enable a practical verification of mediation's advantages and potentials. It is not easy to predict the pace and intensity of the future work on the enhancement and affirmation of mediation in Serbian society. However, it is evident that the time of mediation is inevitably coming.

45 Rad na istra`ivanju medijacije i promovisanju metoda mirnog i konstruktivnog re{avanja konflikata do sada se mahom odvijao u okviru nevladinog sektora. Najzapa`enije rezultate ostvarila je "Grupa MOST", koja je, rade}i na projektu "Podsticanje razvoja civilnog dru{tva", odr`ala niz edukativnih seminara u razli-itim gradovima Srbije.

46 Na inicijativu Vrhovnog suda Srbije, predsednici prvostepenih parni-nih sudova u Republici Srbiji, u skladu sa svojim ovla}enjima iz -l. 49. Zakona o ure|enju sudova ("Sl. glasnik RS", 63/2001), predsednici prvostepenih sudova op{te nadle`nosti i trgovinskih sudova u Republici Srbiji doneli su tokom 2002. godine odluku o ustanovljenju "Nedelje poravnanja". Ovom odlukom bila je, pored ostalog, predvi`ena primena alternativnih na-ina re{avanja sporova povodom kojih je parni-ni postupak trajao du`e od tri godine. Ovaj "pilot projekat" realizovan je tokom septembra 2002. godine u svim sudovima u Srbiji. Ulogu medijatora vr{ile su penzionisane sudije, a procenat uspe{no okon-anih postupaka medijacija bio je relativno mali. S obzirom da za primenu medijacije nisu bili obezbe|eni svi neophodni uslovi, postojala je potencijalna opasnost da sama ideja sudski asistirane medijacije bude kompromitovana. Ukoliko budu}om reformom civilne procedure bude obezbe|en zakonski osnov za {iru primenu medijacije u gra|ansko-pravnim stvarima, neophodno je preduzeti niz aktivnosti kako bi bili stvoreni organizacioni, funkcionalni i tehni-ki uslovi za uspe{no vo|enje postupka medijacije.

“Uspostavljanje mehanizma izdavanja privremenih boravi{nih dozvola za `rtve i svedoke trgovine ljudskim bi}ima na Balkanu”

(Studijsko putovanje, Brisel, Belgija, od 16. do 20. februara 2004. godine)

U okviru projekta “Uspostavljanje mehanizma izdavanja privremenih boravi{nih dozvola za `rtve i svedoke trgovine ljudskim bi}ima na Balkanu” Me|unarodne organizacija za migracije (*IOM*), kancelarije u Beogradu i King Baudouin Fondacije (*KBF*) iz Brisela, u drugoj polovini februara 2004 organizovana je jednonedeljna studijska poseta Briselu za predstavnike vladinog i *NVO* sektora anga`ovane u borbi protiv trgovine ljudskim bi}ima, iz Srbije i Crne Gore, Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Albanije.

U decembru 2002. godine, pod pokroviteljstvom Pakta za Stabilnom za Jugoisto-nu Evropu, dr`avni predstavnici zemalja jugoisto-ne Evrope potpisali su Sporazum o pravnoj regulaciji statusa trafikovanih osoba (Sporazum iz Tirane), koji obavezuje zemlje potpisnice da se suo-e sa problemom trgovine ljudskim bi}ima, i nagla{ava da su privremene dozvole boravka krucijalni element svake efektivne strategije za{tite `rtava i svedoka. Ipak, ve}ina zemalja u regionu jo{ uvek nije sprovela neophodne pravne i administrativne promene u cilju implementacije ovih mera. *IOM* je na inicijativu Pakta za Stabilnost *SEE* Radne grupe za trgovinu ljudskim bi}ima organizovao projekat da bi oja-ao kapacitete zemalja u regionu Balkana da ispune svoje obaveze i preduslove za{tite i pomo}i `rtvama trgovine. Ciljevi projekta podrazumevaju podr{ku pri institucionalizaciji privremenih boravi{nih dozvola, ja-anje kapaciteta organizacija i institucija koje trebaju da odgovore na problem trgovine u zemljama *SEE*, kao i razmena iskustava izme|u *SEE* zemljama i *SEE* i *EU* zemalja. Tokom kontakata i saradnje sa institucijama i organizacijama pet zemalja u regionu do{lo se do ideje i potrebe da se bli`e upoznaju modeli za{tite `rtava trgovine koji postoje u zemljama *EU*, posebno belgijski model. Nacionalni koordinatori i *NVO* predstavnici iz regiona pokazali su interes za pravni okvir i prakti-ni nivo primene privremene dozvole boravka (u daljem tekstu *TRP*) u Belgiji.

Studijsko putovanje zapo-elo je predstavljanjem relevantnih *EU* iskustava. Okrugli sto na temu

» *TRP* na nivou Evropske Unije« organizovan je sa ciljem da informi{e {iri krug zainteresovanih o iskustvima zemalja *EU* -lanica i novim trendovima na nivou *EU* u pogledu *TRP*-a. Iz pozdravne re-i Sanje]elebi} Lukovac iz *IOM*-a, regionalne kancelarije za vezu sa *EU*, -uli smo o *EU* perspektivama i preporu-enim modelima za{tite `rtava. Helga Konrad, predsedavaju}a Pakta za Stabilnost *SEE* Radne grupe za trgovinu ljudskim bi}ima naglasila je da na trgovinu ljudskim bi}ima ne treba gledati samo kao na ilegalne migracije i pretnju nacionalnoj sigurnosti, ve} kao na oblik organizovanog kriminala koji zahteva odlu-an odgovor dr`ava. To je oblik drasti-nog ugro`avanja ljudskih prava i pomo} `rtvi je klju-ni element reakcije dr`ave i dru{tva, i to kroz sveobuhvatan pristup socijalne, ekonomske i pravne pomo}i. Pravni preduslovi pomo}i `rtvi neophodan su element globalne borbe protiv trgovine. Programi podr{ke `rtvama trgovine treba da oduhvate identifikaciju `rtve, obezbe|ivanje njene sigurnosti i pravo na privremenu dozvolu boravka u zemlji tranzicije ili destinacije. Nagla{eno je i da je orijentacioni period, koji daje `rtvi mogu}nost ostanka u zemlji, neophodan da bi se ona stabilizovala, fizi-ki oporavila, medicinski i psiholo{ki sanirala, orijentisala na sebe. U tom periodu i dr`ava mo`e proceniti da li je osoba zaista `rtva trgovine. To je tako|e va`an element borbe protiv trgovine, zbog mogu}nosti prikupljanja informacija od `rtve, -ak i kada `rtva ne odlu-i da svedo-i ona je dr`avi dala korisne informacije. Helga Konrad procenila je da su tri meseca nedovoljno vremena i preporu-uje izdavanje *TRP* na najmanje 6 meseci, sa mogu}no{u produ`enja na godinu dana, odnosno podno{enja zahteva za trajnu boravi{nu dozvolu. Za praksu ve}ine *EU* zemalja, saradljivost `rtve je va`na pri dodeli *TRP*, ali `rtve imaju pravo da odbiju da svedo-e, a ako to prihvate treba im omogu}iti svedo-enje bez suo-avanja sa po-iniocem da bi se izbegla sekundarna viktimizacija. Da bi se obezbedila saradnja `rtve i njena `elja i odluka da svedo-i, ona treba da bude informisana o implikacijama njenog svedo-

-enja, a ne primorana od strane policije. Za{tita`rtve ne zavr{ava se na kraju su|enja, one su -esto i nakon toga izlo`ene pretnjama i ucenama. Tako|e, za{tita i sigurnost ne odnosi se samo na`rtvu ve} i na -lanove njene porodice – spajanje porodice -esto je pravi put ostvarivanja saradnje sa`rtvom.

Nakon toga usledile su jo{ -etri prezentacije sa ciljem detaljnog upoznavanja legislative i prakse za{tite`rtava i svedoka Holandije, Italije i Belgije. Monika Smit, istra`iva-ica pri kancelariji nacionalnog izvestioca o trgovini ljudskim bi}ima i Suzanne Hoff, koordinatorka *La Strade* izlo`ile su holandski model za{tite`rtava trgovine, ukazale na trenutno stanje i probleme i ukazale na korake koje u narednom periodu treba preduzeti na nacionalnom nivou. Za{tita`rtava trgovine u Holandiji regulisana je B.9. regulativom, po kojoj`rtve i svedoci seksualne eksploatacije mogu imati obezbe|enu za{titu, {to uklju-uje skloni{te, osiguranje, pokriveno tro{kove`ivota i pomo} nakon saradnje sa pravosu|em. U urgentnim slu-ajevima, za{tita se mo`e dodeliti po osnovi saradnje sa pravosudnim organima. Dodeljivanje za{titnih mera vr{i se po odluci lokalnih policijskih organa, ali mora biti odobrena od Ministarstva pravde i Imigracione slu`be. Za{tita se ostvaruje kroz zajedni-ki odgovor policije i *MVO*-a, a podrazumeva i medicinsku, psiholo{ku i pravnu pomo}. Pod B.9 regulacijom predvi|en je i orijentacioni period od 3 meseca tokom koga se`rtvi garantuje da ne}e biti deportovana. U tom periodu`rtva }e imati priliku da razmisli i donese odluku o potencijalnoj saradnji sa policijom i pravosudnim organima. Ukoliko se`rtva odlu-i za saradnju dodeljuje joj se *TRP* i godi{nje se mo`e produ`avati tokom trajanja istra`nog postupka i sudskog procesa. Nakon isteka`rtva/svedok trgovine ljudskim bi}ima vrati}e se najverovatnije u zemlju porekla, mogu}nost podno{enja zahteva za trajnu dozvolu boravka na humanitarnoj osnovi postoji ali se u praksi retko ostvaruje. Svedocima se ne odobrava refleksioni period, oni se odmah odlu-uju da li }e doga|aj prijaviti policiji. Tokom boravka u Holandiji, pod B.9. regulacijom`rtvi/svedoku nije dozvoljeno da radi, ali mo`e dobiti edukacije i treninge. Tako|e, osoba ima tzv. B.9 dokumenta i slobodu kretanja i odluke da li }e sama obezbediti sme{taj ili koristiti ponu|eni privremeni sme{taj.

Po poslednjim podacima, koje je iznela Monika Smit, do sada je u Holandiji odobreno 127 B.9. regulativa, odnosno oko 50 *TRP* za poslednjih 8 godina. Ona je iznela i odere|ene probleme uo-ene u praksi:

- B.9 regulativa ili orijentacioni period nije uvek ponu|en`rtvi, nisu svi elementi sistema dr`avne reakcije obave{teni o B9 regulativi i nekada nije jasno ko je za {ta zadu`en
- `rtve eksploatisane u drugim dr`avama, iako su otkrivene u Holandiji, nemaju pravo na za{titu pod B.9 regulativom.
- `rtva nej-e{e ne dobija trajnu dozvolu boravka nakon zavr{etka sudskog procesa.
- Nema procene rizika povratka, niti mera pra}enja`rtve nakon povratka.

Suzanne Hoff dodala je da *La Strada* lobira za *TRP* u {irem smislu koji bi bio dodeljivan i za`rtve koje se ne odlu-e da slu-aj prijave i svedo-e protiv po-inioca. S tim u vezi Helga Konrad diskutovala je da nije na`rtvi odluka o tome da li }e se sudska procedura protiv po-inioca pokrenuti i da li }e se kao svedok pojaviti na sudu, {to diskrimini{e njihova prava na za{titu. Prezentovanje holandskog iskustva zaklju-eno je konstatacijom da je B.9 regulativa sada u procesu revizije, kojom }e se razmotriti pitanje {irenja definicije trgovine sa seksualne eksploatacije na eksploataciju`rtava u druge svrhe (radna eksploatacija i sl.). Relevantna je tako|e i direktiva Saveta Evrope o uklju-ivanju mogu}nosti rada za`rtve i svedoke trgovine pod B.9 regulativom.

Marco Bufo, koordinator *MVO* »Na Putu«, predstavio je zatim Italijanski model za{tite`rtava i svedoka trgovine ljudskim bi}ima, i posebno anga`man nevladinog sektora na tom polju. ^lanom 18., Dekreta 286/98 Imigracionog zakona iz 1998. godine, ustanovljene su regulative statusa`rtava trgovine kroz pru`anje specijalne privremene dozvole boravka i obezbe|ivanje programa socijalne za{tite i finansijske pomo{i. Od avgusta 2003. godine na snazi je i zakon koji defini{e trgovinu ljudima i ka`njavanje po-inioca. Za{tita se pru`a`rtvi bez obzira da li svedo-i u postupku ili ne. Pru`anje podataka je dovoljno za kvalifikovanje za specijalne mere boravka u trajanju od 6 meseci sa mogu}no{u produ`enja. Dozvola boravka obnavlja se godi{nje, a mo`e biti preimenovana u dozvolu za rad ili studiranje.

Dva su mogu}a na-ina dobijanja mere boravka: pravnim putem, kada`rtva prijavljuje doga|aj ili socijalnim putem kada se`rtva obra}a socijalnoj slu`bi ili *MVO*, koji u njeno ime sa-injavaju izjavu i zahtev za dozvolu boravka i predaju policiji. Taj me|u korak u kontaktu`rtve i dr`ave vrlo je va`an; nakon {to se uveri da mo`e dobiti pomo} i za{titu`rtva se -esto odlu-uje da podnese tu`bu i time se spajaju socijalni i pravni put njene za{tite. Ali iako se na to ne odlu-e njihovo iskustvo i informacije

koje su dale smatra se vrednim korakom u borbi protiv trgovine ljudskim bi}ima, i po toj tolerantnosti legislative kao i po podr{ci, mogu}nosti rada i socijalnoj inkluziji `rtve italijanski model za{tite `rtava trgovine je jedinstveni primer u Evropi. Zna-ajnu ulogu u realizaciji ovih mera ima nevladin sektor, u protekle tri godine *NVO* su realizovale 154 projekata za{tite i podr{ke `rtava trgovine na teritoriji cele Italije. U prvoj godini implementacije preko 5500 stranaca je dobilo za{titu pod -lanom 18. od kojih je preko 30% konkurisalo za individualni program socijalne za{tite. U protekle 3 godine za 3000 osoba obezbe|en je boravak, podr{ka i socijana za{tita (medicinska, psiholo{ka pomo}, pravne asistencije i pra}enje tokom regulisanja i revizija mera boravka, treninzi i zanatsko obuvanje, -asovi italijanskog jezika, profesionalna orijentacija, pomo} pri zapo{l|avanju). Postoje i druge inicijative i mere regulisane na nacionalnom nivou kao {to su *SOS* linija za `rtve trgovine, 14 regionalnih i centrala kancelarija.

Sve ove mere iz -lana 18. pokazale su se pozitivnim, i odrazile na pove}an broj uhap{enih i osu|enih po-inioca, tako|e po mi{l|enju nevladinih aktivista nema instrumentalizacije i zloupotrebe ovih mera za legalizaciju statusa ilegalnih migranata. Italijanski model za{tite `rtava trgovine pokazao je svoju dvostruku efikasnost u borbi protiv kriminalnih organizacija i u za{titi ljudskih prava.

Perspektive i preporu-eni koraci odnose se na lobirane za adekvatno finansiranje projekata, evaluaciju projekata i sistema za{tite u celini, potpunu i homogenu primenu -lana 18. na lokalnim nivoima implementacije.

Poslednja prezentacija modela za{tite `rtava trgovine zemalja -lanica *EU* bio je belgijski model koji je predstavio Johan Hongenaert, zamenik kancelara Imigracione slu`be Belgije. Kratka prezentacija naglasila je samo osnovne postavke modela i prakse za{tite `rtava u Belgiji, sa kojim smo se detaljno upoznavali narednih dana. Kako nema posebne pravne regulative, slu-ajevi `rtava trgovine posmatraju se pod regulativom o za{titi svedoka, {to implicira dobijanje obi-nih ili specijalnih za{titnih mera samo za `rtve koje imaju status svedoka. Za{tita se u tom slu-aju mo`e odnositi i na -lanove porodice, a mogu}a je i finansijska pomo}. Sistem omogu}ava `rtvi odre|eno odlaganje naloga za napu{tanje zemlje u trajanju od 45 dana, {to mo`e odgovarati orijentacionom periodu, kroz koji joj se omogu}ava da se oporavi, razmisli i donese odluku o svojoj budu}nosti, {to u ovom slu-aju zna-i da podnese krivi-nu prijavu ili da se vrati u zemlju porekla. U slu-aju kada tu`ila{tvo

pokre}e slu-aj `rtvama trgovine se dodeljuje dozvola boravka u trajanju od 3 meseca koja se, ukoliko se slu-aj potvrdi kao kriminalna radnja trgovine, produ`ava na svakih 6 meseci tokom trajanja procesa, nakon -ega se mo`e aplicirati i za njeno produ`enje u trajnu dozvolu boravka o -emu po diskrecionom pravu odlu-uje Ministarstvo inostranih poslova.

Uslovi aplikacije i dobijanja dozvole boravka definisani su dopunskim dokumentima Cirkularom iz jula 1994. godine i Direktivom iz januara 1997. godine, o ishodovanju dozvola boravka i radnih dozvola za strane dr`avljanine koji su `rtve trgovine ljudskim bi}ima kojima se i formalno od strane dr`avnog sistema prepoznaje status `rtve trgovine. Imigraciona slu`ba anga`ovana je na dodeli *TRP* i kroz saradnju sa Tu`ila{tvom proveravaju da li je osoba zaista `rtva trgovine i da li je protiv po-inioca pokrenut krivi-ni postupak. `rtve se otkrivaju uglavnom tokom racija, nekada kroz intervju-e sa podnosiocima zahteva za azil.

Mera dozvole boravka, podrazumeva i pomo} dostupnu `rtvi (psiholo{ka, medicinska, pravna pomo}, finansijska podr{ka u prvom periodu da bi se obezbedila nezavisnost od eksploatacije, edukaciju i zapo{l|avanje). Nakon dobijanja *TRP* `rtva mo`e dobiti i dozvolu za rad. Nakon prijave po-inioca, `rtva, mora ostati na raspolaganju policiji i tu`ila{tvo tokom celog procesa, a nakon eventualne osude po-inioca ona mo`e pokrenuti zahtev za dodelu trajne dozvole boravka. Na taj na-in, belgijski sistem za borbu protiv trgovine ljudskim bi}ima, koji se -esto postavlja kao primer drugim zemljama, baziran je na kompromisu potreba za za{titom `rtve i po{tovanjem njenih prava i restriktivne imigracione politike i efektivne borbe protiv kriminalnih mre`a.

Na kraju prvog okruglog stola, koji nam je pribli`io ugledne modele legislative i prakse *EU* zemalja, sumirano je stanje i perspektive sistema i mera za{tite `rtava trgovine na *EU* nivou. Isabelle Gaudeul-Ehrhart prezentovala je klju-na stanovi{ta Direktive *EU* iz decembra 2003. godine, izme|u ostalog definicija trgovine i potreba da se regulativom pokriju sve `rtve trgovine, ne samo `rtve seksualne eksploatacije, problem maloletnih osoba `rtava trgovine pred koje se ne treba tra`iti svedo-enje kao uslov odobrenja dozvole za boravak, obavezni orijentacioni period i njegova du`ina, dodatna podr{ka `rtvi tokom *TRP* kroz -asove jezika, trening, obuka u zanatskim ve{tinama, pristup tr`i{tu rada i neki oblik zapo{l|avanja. Ona je naglasila da u ovom trenutku Savet Evrope radi na nacrtu Konvencije o borbi protiv trgovine i baziranom na postavkama postoje}e Direktive.

Istaknut je italijanski model i iskustvo koje se mo`e preneti drugim zemljama. Patsy Sorensen, specijalni *TRP* izve{tava- sumirala je teme koje jo{ treba razmatrati, kao {to su du`ina orijentacionog perioda, koji po njenom mi{ljenju treba biti relativno kratak, od 30 dana do 3 meseca. Nagla{ena su i pitanja koja treba usaglasiti i u formi amandmana pridru`iti Briselskoj deklaraciji: sve zemlje potpisnice deklaracije `rtvi moraju da ponude psiholo{ku pomo} i besplatno pravno savetovanje, u slu-ajevima kada `rtva podnese zahtev za dugoro-
ne mere boravka njena saradnja uzima u ozbir, i sl. Tako |e, postoje i mere koje su potrebne ali nad kojima *EU* nema uticaja, kao analiza rizika povratka u zemlju porekla, osuda zbog posedovanja la`nih dokumenata ili neposedovanje dokumenata, i sl.

U nastavku dana, u saradnji sa *EPS*-om (*European Policy Center*) organizovana je i Konferencija na temu »*EU* i zemlje jugoisto-
ne Evrope u borbi protiv trgovine ljudskim bi}ima«. Svoja stanovi{ta predstavili su nam glavni izlaga-i u panelu, zatim je dijalog otvoren za sve u-esnike. Prezentacije su bile uglavnom holisti-ke i problem trgovine sagledale u {irem dru{tvenom kontekstu i novim *EU* trendovima.

Francoise Pissart, Direktorica *KBF* dala je pregled situacije u *SEE* regionu i *EU*. Mere borbe protiv trgovine su spore, nedovoljne i neprioritetne za ve}inu zemalja *SEE* mada ima primera zemalja u kojima je na-injen zna-ajan progres. Me|utim ni stanje unutar *EU* nije zna-ajno bolje, jer je samo par zemalja -lanica prihva}ene protokole uvelo u praksu. Ona je predstavila i program *KBF* i *IOM*-a uspostavljanja *TRP* za `rtve trgovine, koji se odvija u pet zemalja *SEE* regiona. Danielle del Marmol, ispred belgijskog Ministarstva inostranih poslova, govorio je o trgovini kao modernoj formi ropstva, endemskoj pojavi u svim dru{tvima. Marco Gramegna, Direktor anti-trafiking servisa *IOM*-a govorio je o razlici *EU* i *SEE* zemalja, dok se prve pojavljuju samo kao zemlje destinacije zemlje van *EU* su istovremeno i zemlje porekla, tranzita i destinacije. U odnosu na ove odrednice razvijao se i sistem mera borbe protiv trgovine i za{tite `rtava. Sa pro{irenjem granica *EU* otvaraju se i novi problemi, novouklju-ene zemlje pojavi}e se kao izvor novih `rtava trgovine unutar *EU*. Otvaraju se novi putevi trgovine i nove zemlje porekla. To umnogome ugro`ava postoje}e regionalne koncepte borbe protiv trgovine ljudskim bi}ima. Nagla{eno je da trgovina ljudima uprkos zajedni-kim naporima jo{ nije zaustavljena, dr`ave i dalje provode restriktivne mere i deportuju ilegalne migrante ne identifikuju}i me|u njima `rtve trgovine. Svi u-esnici su se slo`ili

da je nakon otkrivanja `rtvi neophodna za{tita i adekvatan period za oporavak pre nego {to se otvori pitanje njene uloge u pravnoj proceduri. Na-in izvr{enja dela brzo se menja i ote`ava uo-avanje pojave i odgovor dr`avnog sistema. Potrebna je bolja i sistemati-nija identifikacija `rtava, kao i prepoznavanje njihovog statusa po pravnim osnovima koji ih razlikuju od dobrovoljnih ilegalnih migranata. Helga Konrad navela je primer Italije u kojoj su 40% proteranih ilegalnih migranata bili `rtve trgovine. Mere borbe protiv trgovine ljudima moraju biti sveobuhvatne i sistematske, uklju-uju}i i otkrivanja kanala trgovine od zemalja porekla do zemalja destinacije sa odlu-nom akcijom protiv mre`a organizovanog kriminala. Pun transkript konferencije mo`e se na}i na http://www.kbs-frb.be/code/page.cfm?id_page=89&ID=189.

Drugi dan studijskog putovanja zapo-
eo je sesijom u kojoj su organizatori *KBF* i *IOM* i delegati zemalja Balkana razmenili svoja stanovi{ta i iskustva. Salgasnost je postignuta u oceni va`nosti sistemati-
ne i odlu-
ne borbe protiv trgovine, kao i u potrebi da se `rtvi obezbedi podr{ka i za{tita. U tom smislu *TRP* slu`i za legalizaciju statusa `rtve, dok orijentacioni period obezbe|uje osnovu za kratko-
no produ`enje boravka nakon koga `rtva mo`e doneti odluku zasnovanu na boljoj proceni i dostupnijim relevantnim informacijama. U nekim slu-ajevima to }e omogu}iti gonjenje po-
inioca. I kada `rtva odlu-i da svedo-i va`no je razumeti da je ona vunerabilna, i da je i njena porodica ugro`ena, zato treba razmi{l}jati o integracionim programima. Christopher Gascon, {ef misije *IOM*-a u Beogradu, naglasio je da je privremena dozvola boravka na-in uspostavljanja poverenja `rtve, a tako |e i deo sistematskog pristupa. `rtva treba razumeti da to ne podrazumeva samo bezbedno boravi{te, ve} da je time zakora-ila u sistem, da je prepoznata kao `rtva. Gascon je istakao da je zajedni-ki cilj uspostavljanje okvira delovanja za orijentacioni period stabilizacije `rtve. Dejan Keserovi}, *IOM*, *TRP* Projekt mena`er prezentovao je pregled trenutne situacije i legislative u zemljama Balkana, zatim su svi u-esnici aktivno doprineli sagledavanju i komparaciji modela za{tite `rtava. Istaknuto je da je BiH od zemalja u regionu najdalje stigla sa legislativom mehanizma za ishodovanje *TRP*, -ija procedura zajedno sa novim podzakonima treba biti zaokru`ena u aprilu 2004. godine. Ispred *KBF* kao organizatora Bruno Moens predstavio je istorijat i okvire belgijskog modela borbe protiv trgovine ljudskim bi}ima i posebno istakao uloge glavnih aktera u sistemu dr`avnog odgovora sa kojima }emo se upoznavati tokom narednih dana.

U nastavku studijskog putovanja posejane su institucije i organizacije koje su deo sistema reakcije na trgovinu ljudskim bi}ima. Za delegaciju predstavnika balkanskih zemalja organizovana je poseta Senatu, gde je predstavljen Zakon protiv trgovine ljudima iz 1995. godine, a zatim rad i preporuke tada{nje pod-komisije za prostituciju i trgovinu. Predstavnik organizacije Centar za jednake mogu}nosti prezentovao je ideju specijalizovanih centara i on-line baze podataka. Po oceni u-esnika posebno zanimljiva i korisna bila je poseta Federalnoj policiji i prezentacija njihovog rada na suzbijanju trgovine ljudskim bi}ima. Pored centralne kancelarije Federalne policije u Briselu, posejena je i kancelarija tu`ila{tva u Bri`u i kontrolni punkt u luci Zibri`sa akcentom na upoznavanju redovnih procedura rada, prakti-nih iskustava i tipi-nih slu-ajeva trgovine ljudskim bi}ima na koje nailaze. Sa ulogom nevladinog sektora u sistemu za{tite i podr{ke `rtve trgovine upoznali smo se kroz video zapise i izlaganja stru-njaka koji rade sa `rtvama u organizacijama *Pas Asa* i *Antwerp*. Prezentovan je i {elter sistem Belgije, odnosno obezbe|ivanje sme{taja za `rtve trgovine. Pored sme{taja, `rtvi je obezbe|ena medicinska i psihosocijalna pomo}, pravno savetovanje, treninzi i profesionalno osposobljavanje tokom perioda privremenog boravka u Belgiji. Kroz razmenu iskustava iz prakse, brojna pitanja i diskusiju pokrenutu od strane na{e delegacije, mogli smo da upoznamo funkcionisanje, preporu-enog belgijskog modela, na konkretnom nivou pru`anja za{tite i podr{ke `rtvi. Zvani-ni deo studijske posete zavr{en je posetom Imigracionoj slu`bi, upoznavanjem njihove uloge u proceduri dodeljivanja privremenih dozvola boravka i sumiranjem svih do sada dobijenih informacija o belgijskom sistemu i modelu za{tite `rtava trgovine sa posebnim fokusom na statistike i pra}enje `rtve kroz sistem.

U zaklju-ku, sa posebnom pohvalom organizatorima za odli-no pripremljen i iscrpan program koji nas je upoznao sa svim elementima jednog razvijenog sistema za{tite `rtvi trgovine i njegovim funkcionisanjem u praksi, mogu se navesti i zapa`anja u-esnika studijskog putovanja da je bilo

izuzetno korisno upoznati belgijski model koji se -esto navodi kao primer drugim zemljama. Belgija ima dosta razvijene sisteme i mere za{tite `rtve ali se njihova implementacija mora sistematski pratiti, posebno kroz odnos broja prepoznatih `rtava, dodeljenih orijentacionih perioda, privremenih boravi{nih dozvola, produ`enja i trajnih dozvola boravka. Ti bi podaci mogli pomo}i u sagledavanju realnih mogu}nosti i perspektiva `rtve koja sama ili uz asistenciju iskora-i iz mre`e zloupotrebe i zakora-i u sistem organizovane borbe protiv trgovine ljudskim bi}ima.

Vi{e informacija o Studijskom putovanju, programu IOM-a i sistemu za{tite `rtava trgovine i sve-doka u zemljama EU mogu se na}i u:

IOM Belgrade, (2004) Establishment of Temporary residence Permit Mechanisms for Victims of trafficking and witnesses in the Balkans - Report to the King Baudouin Foundation.

IOM Belgrade, (2004) "Annex II Report from the First TRP Study Tour in Belgium" u: Establishment of Temporary residence Permit Mechanisms for Victims of trafficking and witnesses in the Balkans - Report to the King Baudouin Foundation.

EPC-KBF Migration Dialogues, (2004) The EU and Southeast Europe confronting trafficking in human beings, dostupno na http://www.kbs-frb.be/code/page.cfm?id_page=89&ID=189

Press release, , (2004) An instrument to make counter-trafficking in human beings in the balkans more effective, dostupno na http://www.kbs-frb.be/code/page.cfm?id_page=240&id_presse=480

King Baudouin Foundation, (2003) Migration and new forms of hospitality 2003-2005 - An initiative of the King Baudouin Foundation.

IOM Belgrade (2004) Comparative matrix of current legislation on trafficking of migrants in EU member states and candidate countries, Materials for the Study Tour

Association On the Road (2004) Social protection and assistance interventions addressed to the victims of trafficking - Description of the Italian System, Materials for the Study Tour.

Policy approach on human trafficking and prostitution in the Netherlands, Materials for the Study Tour.

Policy and approach regarding trafficking in the persons in Belgium, Materials for the Study Tour.

Moens, B. (2004) Introduction to the Belgian counter-trafficking framework, Materials for the Study Tour.

Ivana Vidakovi}

Seminar: »Civilno društvo i nadzor nad zatvorima«

(Beograd, 6. - 7. april 2004. godine)

U okviru priprema za zatvorske reforme u Srbiji i Crnoj Gori, Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju (*OEBS*) je organizovala seminar u trajanju od dva dana. Seminar je zamišljen sa ciljem da se izvrši obuka predstavnika nevladinih organizacija sa ovih prostora, koje se bave ili nameravaju da se bave nadzorom nad zatvorima. Obuka je trebala da omogući da predstavnici nevladinih organizacija steknu teorijska i praktična znanja neophodna za vršenje civilnog nadzora nad zatvorima, kao i da razmene mišljenja o međusobnoj saradnji i mogućem doprinosu većoj transparentnosti zatvorskog sistema. Obuku su vodili Walter Suntinger, konsultant i predavač na Univerzitetu u Beču i Nina Nordberg, savetnik za ljudska prava u *ODIHR*-u.

Seminaru su prisustvovali predstavnici sledećih nevladinih organizacija: Helsinški odbor za ljudska prava, *YUCOM*, Viktimološko društvo Srbije (*VDS*), Centar za ljudska prava Niš, Odbor za ljudska prava Niš, Odbor za ljudska prava Negotin, Odbor za ljudska prava Valjevo, Sandački odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda, Građanski forum Novi Pazar, Odbor za ljudska prava Leskovac, Građanski parlament Srbije, Odbor za prava ovekova Vranje, Pokrajinski Ombudsman AP Vojvodina, Savet Evrope, *UNHCR* i Savetnik Ministra pravde Republike Srbije.

Seminar je započeo rečima dobrodošlice predstavnika *OEBS*-a Ilijasa Haciza, kao i zahvalnosti zbog velikog odaziva. Nakon toga je svaki učesnik predstavio sebe i svoju organizaciju, kao i ciljeve dolaska na seminar.

U okviru prve sesije, predavač Walter Suntinger obradio je teme koje su se odnosile na sledeća pitanja: šta je to nadzor uopšte, zašto je nadzor neophodan, koje su njegove funkcije i elementi, koji su modeli nadzora i međunarodni instrumenti relevantni za mehanizme nadzora, koji su to mehanizmi nadzora preuzeti iz međunarodnih instrumenata i primeri dobre prakse (pravna osnova ustanove, sastav sistema za nadzor, mandat, redovne posete i obilježnja za posete, strateški pristup, podnošenje izveštaja, autoritet organa za sprovođenje poseta i odnos sa organima vlasti, sredstva finansiranja, garancija bezbednosti, garancija nezavisnosti). Suntinger je insistirao na saradnji sa policijom, kao što je slučaj u Austriji, dok se i u V. Britaniji sva ispitivanja snimaju na video-trake.

Učesnici su, takođe, bili pozvani da objasne svoja iskustva u monitoringu nad zatvorima i ustanovama za pritvor. Predstavnik UN-a u Beogradu je istakao da je fokus UN-a u ovoj oblasti usmeren na slučajevne zlostavljanja i izolacije lica lišenih slobode, i da je njihov cilj promena zakonskih propisa poput Zakona o izvršenju krivičnih sankcija i Zakona o krivičnom postupku, i to, pre svega, zbog slabosti ovih zakona u vezi sa resocijalizacijom lica koja se nalaze u zatvorima i nedostatkom sistema za njihovo praćenje po izlasku iz zavoda.

Predstavnik Odbora za ljudska prava iz Valjeva je izneo da u SCG-u postoji samo mreža ustanova, a ne sistem, i da treba obratiti pažnju na njihovu kategorizaciju, na resocijalizaciju zatvorenika, kao i na edukaciju lica koja rade u zavodima.

Predstavnik Helsinškog komiteta za ljudska prava je rekla da treba obratiti pažnju na procesni deo posete i nadzora, kao i da nadzor treba da obuhvata 6 dimenzija, a to su: uslovi života, ishrana, zaštita (pravna i medicinska), resocijalizacija, kontakti sa spoljnim svetom, edukativni nivo osoblja u ustanovama. Predstavnik Građanskog foruma iz Novog Pazara je uglavnom navodio slučajevne nehumanog postupanja prema zatvorenicima, s obzirom da je i sam bio politički zatvorenik i da je u to mogao da se uveri neposredno.

Zaključak je bio da su oblasti na koje treba posebno obratiti pažnju u toku nadzora nad zatvorima sledeće: tretman osobljenika, materijalni uslovi, medicinska služba, rekreacija i aktivnosti, mere zaštite i osoblje zatvora.

Ovakav zaključak je proistekao i iz određenih međunarodnih dokumenata relevantnih za zatvore, a to su: Međunarodna povelja o građanskim i političkim pravima, Evropska konvencija o ljudskim pravima, Konvencija UN protiv torture, Fakultativni protokol za UN Konvenciju protiv torture, Evropska konvencija za sprečavanje torture, Standardna minimalna pravila UN, Evropska zatvorska pravila, Osnovni principi UN za tretman zatvorenika, Skup principa UN za zaštitu svih lica u bilo kom obliku zatvora i pritvora, Standardna minimalna pravila UN za mere nezatvaranja, Standardna minimalna pravila za sprovođenje zakonskih mera za maloletna lica, Kodeks ponašanja UN za službenike koji sprovode zakone, Osnovni principi UN o upotrebi sile i

vatrenog oru`ja i Principi efikasnog ispitivanja i dokumentovanja torture. [to se ti-e tretmana prema osu|enicima, glavne ta-ke se nalaze u materijalu koji je usvojila i objavila Generalna skup{tina rezolucijom 45/111 od 14. decembra 1990.

U cilju rezimiranja utisaka od prvog dana, organizovana je mala radionica, gde su se u-esnici podelili u nekoliko grupa od po 5 -lanova i gde je svaka grupa trebalo da pro-ita slu-ajeve, a potom da svaka izanalizira svaki slu-aj i razmotri da li se po{taju pravila prema osu|enicima. Grupe su, tako|e, trebale da uo-e sva klju-na pitanja vezana za monitoring nad zatvorima, i da svoje utiske zabele`e na veliki papir, kako bi i ostali mogli da prate slu-aj. Na taj na-in, svaka grupa je imala uvid u sve slu-ajeve, a svi u-esnici da iznesu svoja zapa`anja.

Druga sesija je zapo-eta predstavljanjem Me|unarodnog Komiteta Crvenog Krsta, koji postoji u SCG od 1990. godine. Njegova pravna osnova rada je @enevska Konvencija iz 1949. godine, iako je organizacija postojala u svetu i ranije, tako da se metodologija njenog rada prati jo{ od 1915. godine, s obzirom da ova organizacija pru`a pomo} nacionalnim organima vlasti. Ova organizacija vr{i obilazak zavoda u -etiri koraka, a to su: razgovor sa zatvorskim organima, razgovor sa osu|enicima i pritvorenima, zavr{ni razgovor sa nadle`nim organima, pisanje izve{taja i inicijativa. U skladu sa iznetim, *Nina Nordberg* je dala slede}i nacrt sesije: metodologiju posete, ispitivanje pritu`bi na lo{ tretman, tehnike vo|enja razgovora, pisanje izve{taja, naredne akcije.

Metodologija posete podrazumeva: planiranje posete, po-etni razgovor sa nadle`nima, posetu ustanove i pregled evidencije, grupni razgovor sa osu|enicima, pojedina-ne razgovore sa osu|enicima, razgovor sa osobljem, zavr{ni razgovor sa nadle`nima. Planiranje posete obuhvata: ovla{e-nje za obavljanje posete, postavku jasnih i realnih ciljeva (najbolje je izvr{iti i globalni i pojedina-ni nadzor), planiranje obavljanja posete, saradnju sa drugima akterima, sastavljanje tima stru-njaka (vo|a, lekar, pravnik, sociolog ili specijalni pedagog, psiholog), prikupljanje podataka (poznavanje tehnika istra`ivanja, prikupljanje svih relevantnih informacija), pripremanje pitanja koja }e se postaviti, upoznavanje tima sa pojedinostima.

Po-etni razgovor sa nadle`nima po-inje tako {to vo|a tima predstavlja njegove -lanove i obja{njava svrhu posete, kao i vreme trajanja posete i kako }e se ona odvijati; tako|e, treba objasniti modalitete i metode rada, na-ine upotrebe prikupljenih podataka, staviti naglasak da }

-lanovi tima po{tovati pravila i propise, zatra`iti podatke o ustanovi, rezimirati glavna pitanja iz prethodnih poseta, ugovoriti sastanak za razmatranje rezultata posete, pitati nedle`nog za probleme u zavodu i mogu}nosti njihovog prevazila`enja, razgovarati sa nadle`nima o javnosti/ privatnosti posete.

Poseta ustanove i pregled evidencije podrazumeva da na po-etku treba zatra`iti pravnu i medicinsku evidenciju zatvorenika, zatim obi}i sve prostorije, obratiti pa`nju na detalje (higijenu zavoda, stan, hranu, raspolo`enje zatvorenika, i naro-ito zaklju-ana vrata).

Grupni razgovor sa osu|enicima iziskuje da se odabere reprezentativna grupa, kroz dva pravila: nasumi-nim zaokru`ivanjem lica sa spiska zatvorenika ili pitanjem ko je zainteresovan uz davanje neke motivacije, a mo`e i razgovor sa zate-enom grupom. Treba obratiti pa`nju i na unutra{nje strukture mo}i, odnosno posmatrati neformalni sistem nasilnika i `rtava i horizontalno i vertikalno. Neophodno je usredsrediti se na op{te uslove i privremena pobolj{anja.

Pojedina-ni razgovori sa osu|enicima zahtevaju da se najpre odabere lice za razgovor, pri -emu je va`no da ono da pristanak i da se ne uznemirava, kao i da ukoliko `eli da prekine razgovor to treba prihvatiti. Razgovor se obavlja u okru`enju koje uliva poverenje osu|eniku, -ime mu se obezbe|uje sigurnost, ali uz fleksibilna vremenska ograni-enja. Va`no je odr`avati opu{tenu atmosferu kroz smirenost i fleksibilnost intervjuera, bez agresivnosti i rigidnosti.

Razgovor sa osobljem iziskuje ukazivanje po{tovanja ovim licima, s obzirom da se njihov posao ne ceni dovoljno. To se mo`e postiji tra`enjem njihovog vi|enja zavodskih uslova, raspitivanjem o uslovima rada, obja{njanjem svojih ciljeva i pitanjem za kori{}enje tehni-kih sredstava (kamera, fotoaparata i diktafona).

Zavr{ni razgovor sa nadle`nima podrazumeva unapred napravljene prioritete pitanja, zahvalnost na saradnji, uz stavljanje naglaska na pozitivne aspekte, obja{njanje posledica problema, predlaganje konstruktivnih re{enja, stavljanje do znanja intervencija pojedinih zatvorenika i postupak pisanja izve{taja.

Ispitivanje pritu`bi na lo{ tretman obuhvata: neophodne informacije, fizi-ke i psihi-ke dokaze, dokaze svedoka i druge vrste dokaza.

Neophodne informacije su: identifikacija `rtve; identifikacija po-inioca; opis situacije kako je `rtva dospela u ruke dr`avnih slu`benika; objasniti gde je `rtva dr`ana; opisati uslove boravka `rtve; opisati oblik lo{eg tretmana; opisati reakciju zvani-nih lica na incident.

Dokazi mogu biti: fizi-ki (mesto, veli-ina, oblik, boja, vrsta povrede; fotografija povrede; simptomi) i psiholo{ki (ponovno pro`ivljanje traume kroz no}ne more i »fle{bekove«, intenzivna uznemirenost u doga|ajima koji simbolizuju aspekte torture, anksioznost, nesanica, fobije, razdra`ljivost, izlivi besa, sumnji-avost, zastra{enost, te{ko}e u koncentraciji, povla-enje iz dru{tva).

Dokazi svedoka se prikupljaju od porodice i ostalih lica prisutnih hap{enju, zatim od drugih zatvorenika i doktora koji je pregledao `rtvu nakon incidenta. Neophodno je obezbediti i pristanak osobe sa kojom se razgovaralo o upotrebi njenog svedo-enja. Druge vrste dokaza uklju-uju razgovore o javnosti medija, izve{taja eksperata i zvani-nosti izve{taja uop{te.

Tehnike vo|enja razgovora obuhvataju: po-etak, vo|enje razgovora, va`ne napomene, zaklju-ivanje i ponovno pro`ivljanje traume.

Svaki po-etak zahteva predstavljanje i obja{njanje razloga posete, zatim na-ina na koji }e podaci biti upotrebljeni, obezbe|ivanje modaliteta razgovora, pristanka osobe sa kojom se razgovara, kao i dozvole za vo|enje bele`aka, uz vo|enje ra-una o specifi-nosti i posebne osetljivosti ukoliko je osoba `enskog pola.

Vo|enje razgovora podrazumeva po{tovanje, postavljanje pitanja otvorenog tipa, obezbe|enje kontrole intervjuisane osobe, izbegavanje pitanja koja navode na odgovor, pravo zadr`avanja informacije od strane intervjuisane osobe, jasnost hronologije doga|aja, izbegavanje izra`avanja neverice, kao i ponovnog pro`ivljanja traume, zadr`avanje emotivne distance, raspitivanje o svedocima i potvrdnim dokazima, kao i postojanje svesti o kulturnim faktorima.

Va`ne napomene nagla{avaju `estu zbunjenost `rtvi, poreme}aje usled fizi-kog mu-enja, uticaje politiki-kih strana na iskaz zatvorenika, usled `ega intervjuisana osoba mo`e lagati i obmanjivati, tako da treba nastojati dobiti potvrdu i drugih izvora.

Zaklju-ivanje se obi-no odnosi na pitanja o dodacima, razmatranju koraka koji }e uslediti, zatim koristi i negativnih posledica, pregledu od strane lekara i psihijataru; pripremanje potpunog izve{taja.

Kod ponovnog pro`ivljanja traume je va`no posmatrati znake uznemirenosti, pre}i na manje osetljivu temu, napraviti pauzu ili nastaviti narednog dana, ili zatra`iti podr{kiju psihijatra.

Pisanje izve{taja zavisi od vrste izve{taja, pri-emu svaki izve{taj ima odre|ene sastavne delove. Vrste izve{taja su interni, spoljni, rezimirani, tematski, a sastavni delovi svakog izve{taja su: cilj,

organizacija, struktura, jednostavnost jezika i izlaganje.

Ciljevi izve{taja se posti`u odgovorima na slede}a pitanja: ko `eli da dobije izve{taj, za{to, {ta se `eli, {ta izve{taj pokriva, {ta se de{ava kao rezultat izve{taja, usmeravanje izve{taja (koliko publika zna, {ta zna, {ta ne mora da zna). Organizacija izve{taja obuhvata osnovnu strukturu izve{taja, preciznost podataka i op{te primedbe.

Osnovna struktura izve{taja se odnosi na rezime, uvod, ciljeve, datum posete i sastav tima za posete, posetu ustanove, modalitete i metode, saradnju sa nadle`nim organima, nalaze i preporuke (tretman, mere za{tite, materijalni uslovi, re`im i aktivnosti, medicinske slu`be), zaklju-ak.

Preciznost podataka zahteva izbegavanje insinucija, preterivanja, iskrivljenosti, pravljenje razlika izme|u -injenica i tvrdnji, pribavljanje pouzdanih dokaza i ozna-avanje nepotpunih oblasti.

Op{te primedbe se odnose na rangiranje pitanja po prioritetu, reakcije nadle`nih organa, pozitivne aspekte i preporuke sa realnim vremenskim faktorom. Struktura izve{taja podrazumeva sre|ivanje argumenata kroz: ocrtavanje pozicije, opisivanje problema, ispitivanje mogu}nosti i izno{enje predloga. Jednostavnost jezika zahteva odre|eni stil pisanja (kratke re-enice i pasuse, direktne poruke, pravopis, jednostavan jezik) i izbegavanje dugih re-i i re-enica kao {to su: u osnovi, zaista, na posletku, u skladu sa tim, u pogledu toga, pozivaju}i se na.

Izlaganje se ogleda kroz aktivnost i -itkost izve{taja (praviti ve}e razmake izme|u redova, {iroke margine, pove}anje broja pasusa, koristiti podnaslove, nabrajati po crticama i ta-kama).

Naredne akcije se javljaju kroz naknadne posete, dijalog sa odgovaraju}im organima, kontakt sa me|unarodnim agencijama i javna saop{tenja.

Predava-ica je odr`ala i malu radionicu, koja je bila organizovana tako {to su se u-esnici podelili u nekoliko grupa, gde su u svakoj grupi -lanovi igrali uloge posmatra-a, upravnika i tima za posete. Za radionicu je bilo predvi|eno 15 minuta, a nakon isteka tog vremena u-esnici su izlagali svoja iskustva.

Ovim je sesija zavr{ena, a samim tim i teoretski i radioni-arski deo predavanja, tako da su poslednji minuti seminara bili rezervisani za predstavnika OEBS-a Ilijasa Haciza, koji je na zatvaranju, na osnovu izlaganja i diskusije na seminaru, izneo viziju potreba i daljih aktivnosti OEBS-a u ovoj oblasti, i to:

- OEBS }e se ubudu}e baviti obukom nevladinih organizacija u monitoringu nad zatvorima, radi uspostavljanja njihovog okvira rada;

- OEBS je pomoći u formiranju suda za delinkvenciju mladih i stranaca;
- Treba izvršiti edukaciju osoblja u zavodima i organizovati više seminara, jer je jasno da treba vršiti civilni nadzor i unutrašnju kontrolu zavoda i ustanova za pritvor;
- Učesnici je dobiti izveštaje o tome šta je urađeno;

Dobre strane seminara se posebno odnose na mogućnost primene njegovog sadržaja u daljem radu, atmosferu koja je vladala, profesionalnost predavača, način raspoređivanja vremena, motivaciju učesnika, celokupnu organizaciju obuke i globalne tendencije u monitoringu zatvora, s obzirom na postojeća svetska iskustva.

Ivana Petrović

ZORAN KANDU[^]

Onkraj zlo-ina in kazni
(*S one strane zlo-ina i kazni*),

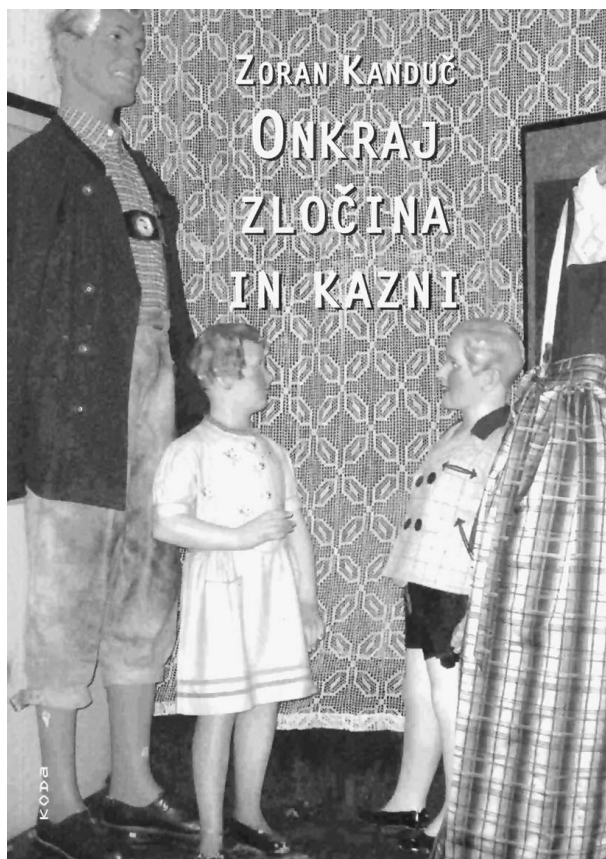
[tudentska zalo`ba,
Ljubljana, 2003, str. 350.

Svakome ko je imao priliku da se makar delimi-no upozna sa delom dr Zorana Kandu-a ve} je poznato da je re- o vanserijskom kriminologu kriti-ke orijentacije i izuzetno zanimljivom autoru posve autenti-nog stila. Pored otvorenosti, lucidnosti, britkih stavova i odlu-nog prezira prema oportunizmu, Kandu- poseduje i redak dar da prona|e pravi na-in da neke od klju-nih civilizacijskih dilema savremenog doba sa lako}om pribli` i i onima kojima -itanje i apstraktno mi{ljenje predstavljaju prili-an intelektualni napor, a koji je u knjizi *Onkraj zlo-ina in kazni* doveden do savr{enstva. Ta okolnost dodatno uve}ava vrednost ove knjige koja predstavlja pravo osve`enje i ohrabrenje u jeku dana{nje hiperprodukcije istra`ivanja i radova koji do paradoksa povr{no i parcijalno tretiraju "kriminolo{ke probleme" odgovaraju}i na hipermodernisti-ki izazov komercijalizacije "znanja".

Ve} sam naslov knjige upu}uje na "dekonstruktivisti-ku" strategiju autora, dok njena struktura u potpunosti reflektuje osnovnu kriti-ku ideju, kompleksnost i obuhvatnost kriti-kog pristupa. Knjiga je sastavljena iz tri dela sa slede}im naslovima: I Strah, bezbednost i ka`njavanje ("Strah, varnost in kaznovanje"), II Strukturalno nasilje, ekonomija i dru{tvena kontrola (Strukturalno nasilje, ekonomija in dru`beno nadzorstvo") i III Porodica, partnerski odnosi, dete i nasilje ("Dru`ina, partnerska razmerja, otrok in nasilje"). Op{ti predmet razmatranja, dakle, jesu kapitalisti-ka ekonomija, dru{tvena kontrola, strah i nasilje u savremenom (modernisti-kom) dru{tvu, koji se vide kao elementi u interakciji od kojih neki generi}u, a drugi reflektuju strukturalne pritiske (strukturalno nasilje) u funkciji odr`anja i ekspanzije slobodnog tr`i{ta i tr`i{ne dru{tvene organizacije. Ono {to Kandu-evu kriti-ku analizu -ini osobito vrednom, jeste njegova briljantna ume{nost u identifikovanju i razlaganju "najfinijih" oblika dru{tvene kontrole unutar koje se (frustracioni) potencijal samih "pritisnutih" pojedinaca na -itav niz razli-utih na-ina ugra|uje u reprodukciju kako nasilja, tako i strukture i ideologije tr`i{nog dru{tva. ^ovek je u tr`i{nom dru{tvu vi{estruko

zloupotrebljen: najpre su zloupotrebljene njegove osnovne potrebe ("reketiranjem" od strane dr`ave koja po diktatu razularenog slobodnog tr`i{ta i kapitala kreira "prioritete" i imperative li-nog i socijalnog opstanka), a zatim se ostaci ve} okrnjenih li-nih resursa zloupotrebljavaju daljim (olak{anim) disciplinovanjem potreba, kao i usmeravanjem li-nih potencijala za mo}kontrolu na sopstvene i tu|e nekonformisti-ke (odstupaju}e) tendencije unutar razli-utih socijalnih odnosa.

Knjiga po-inje preformulisanim kartezijanskim dokazom o samoidentitetu: *timeo ergo sum* ("pla{im se, dakle postojim"). Strah je postao deo identiteta savremenog -oveka, on je sistematski pla{eno i zapla{eno bi}e koga opasnost i strah vrebaju sa svih strana. Ljudi se danas pla{e svega i sva-ega, ponajvi{e kriminala. Polje "kriminala" je prikladno platno za projektovanje unutra{njih strepnji koje i nisu neposredno sa njim povezane, ve} izviru iz naglih i korenitih dru{tvenih promena, ekonomskih deprivacija i "ontolo{ke nesigurnosti". "Strah od kriminala" se tako, isti-e Kandu-, "danas u dobroj meri emancipovao od samog kriminala (koji ga, navodno, uzrokuje), obezbedio egzistenciju *sui generis* i za`iveo sopstvenim `ivotom" (str. 15). U svetlu teze o vezi straha od kriminala i strukturalnog nasilja se mo`e objasniti



nikada ne mo`e imati dovoljno finansijskih mogu}nosti da bi se do kraja mogao samorealizovati kao *homo consumens*.

Demokratska kapitalisti-ka dr`ava je, u Kandu-evoj optici, bezmalo *contradictio in adiecto*. Liberalno-kapitalisti-ka dr`ava po prirodi stvari ne mo`e da dosledno ostvari demokratske garancije. Politika, koja je nekada nazivana "umetno{u mogu}eg", sada je tehnologija nu`nog – "nu`no" je podre|ena imperativu kapitalisti-kog iskori{avan|a i -esto se slu`i manipulacijama, potkupljivanjem i zastra`ivanjem kojim se oblikuje "javno mnjenje", sve do granice u kojoj kod ljudi ne prevlada uveren|e da je stanje kakvo jeste (i strukture kakve jesu, makar i nasilne) zapravo, najbolje mogu}e.

U tre}em delu knjige Kandu- zatvara krug dru{tvne kontrole i strukturalnog nasilja, usred-sre|uju}i se na porodicu, partnerske odnose i uop{te, na ono {to se obi-no podrazumeva pod "privatnom zonom" pojedinca. Porodica, koja je u kriminolo{koj doktrini dugo posmatrana kao (anti)kriminogeni faktor, tek odskora izaziva pa`nju i kao kontekst i pozornica porodi-nog nasilja. Dosledno kriti-koj vizuri, on problem biheviornalnog nasilja u porodici vidi kao reperkusiju strukturalnih pritisaka koji deluju na porodicu kao sistem i njene -lanove. I sama porodica, kao socijalna institucija, instrument je sna`nog pritiska na svakog njenog -lana: `ivot individue se svodi na to da se konstantno preme{ta iz jedne karceralne ustanove u drugu – iz javnog zatvora (radnog mesta) gde ga pritiska ekonomsko nasilje u privatni (porodi-no okrilje), gde ga -eka nasilje konvencionalnog porodi-nog `ivota. Porodica, kao klju-na institucija za proizvodnju konformizma koja se temelji na propisanoj (ali biolo{ki neutemeljenoj) monogamiji, po Kandu-u je *par excellence* aparat nadziranja odraslih i odrastaju}ih. Oko toga da se porodica danas nalazi u o-iglednoj krizi nema spora - no, u raspravi o krizi porodice su, prema Kandu-evom zapa`anju, najglasniji oni konzervativni glasovi koji bi proces raspadanja porodice rado usporavali dodatnim pritiskom i nasiljem prema pojedincima. Neformalne norme koje nare|uju zasnivanje porodice i materinstvo, anahroni su ostaci premoderne patrijarhalne dru{tvne organizacije koji su nedopustivi. Kandu-evim re-ima, normu koja nare|uje materinstvo "mirne du{e je mogu}e vrednosno ozna-iti kao eklatantan primer strukturalnog nasilja" (str. 239).

Problem porodi-nog nasilja se danas svodi na represivno odazivanje na pojedina-ne slu-ajeve, odnosno, aktiviranje policije, socijalnih slu`bi, psihologa, psihijata i drugih koji pru`aju pomo} pojedina-nim `rtvama. Tako se problem redukuje na

uzak teren, na kome se agresivna igra "jedan na jednoga" mora prekinuti od strane nekog tre}eg, "ko bi odgovornom nasilniku pokazao crveni karton i poslao u svla-ionicu, a nedu`noj `rtvi ponudio prvu pomo}" (s. 263). No, porodi-no nasilje za Kandu-a nije "tu`na zbirka tragi-nih individualnih doga|aja": to je dru{tveni problem (problem sa korenom u dru{tvenoj strukturi) koji tra`i strukturalna re{enja (npr. redistribuciju materijalnih resursa i ekonomsku rekonstrukciju), {to, na `alost, dr`ava nije u spremna da obavi. Porodica nije zapala u krizu sama od sebe: nju razgra|uju oni kojima takva organizacijska shema ne odgovara, koji je do`ivljavaju previ{e limitiraju}om, zahtevnom i nasilnom. Kriza porodice je po Kandu-u, zapravo kriza jednog specifi-nog istorijskog modela i ni{ta vi{e od toga.

Problem nad problemom savremenog dru{tva jeste siroma{tvo, a ne disfunkcionalna, deficijentna porodica ili porodica u krizi. Zato, prema Kandu-u, dr`ava ne bi smela di}i ruke od nu`ne redistribucije materijalnih resursa i racionalne rekonstrukcije ekonomskih struktura. "To je najva`nija funkcija "post-moderne" dr`ave, kako nacionalne, tako nadnacionalne ili globalne, tj. OUN (mada su, u optici autora, one u "jadnom stanju": dok prve sve vi{e slabe usled upliva globalizacijskih procesa, postaju}i sve vi{e korumpirane i klijentilisti-ke, OUN je nemo}ni i ponizni talac u rukama najmo}nijih vojnih i ekonomskih sila, pre svega, SAD). Dr`ava mora da ostvari svoju osnovnu ulogu javne institucije: da racionalno upravlja ekonomijom (umesto da ekonomija iracionalno upravlja dr`avom) i postavlja strate{ke dru{tvne ciljeve koji izviru iz demokratske javne rasprave. Na drugoj strani, uloga dr`ave ne sme biti arogantno komandovanje pojedincu kako da organizuje svoje privatno `vljenje: ona ne sme da brani malogra|anski obrazac privatnog (porodi-nog) `ivota. Dr`ava treba da brani temeljne moralne norme kao {to su zabrana nasilja i zapovest po{tovanja subjektiviteta drugog: sve preko toga, previ{e je.

Niti strukturalnog nasilja liberalnog kapitalizma koje se prostiru od politi-ke manipulacije do nasilja porodice i nasilja u porodici Kandu- je ovim sjajnim delom pa`ljivo i temeljno rastresao u sebi svojstvenom maniru, ne {tede}i nijednu dru{tvenu instituciju niti dru{tvenu ulogu. Poruke koje je poslao onima koji `ele da pomere granice li-ne slobode i onima koji su du`ni da minimum slobode garantuju -oveku i gra|aninu, jasne su i eksplicitne. A sve one koji imaju `elju da -itaju dobru i stilski perfektu nau-nu, filozofsku ili pank literaturu ili se smatraju stasalim za postmodernisti-ki diskurs, o-ekuje daleko, daleko vi{e od toga *Sa one strane zlo-ina i kazni*.

Mr Biljana Simeunovi}-Pati}

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Narodna biblioteka Srbije, Beograd

343.98

Temida: ~asopis o viktimizaciji,
ljudskim pravima i rodu/ glavna i odgovorna
urednica Vesna Nikoli}-Ristanovi}. – God. 1,
br. 1 (1998)-. – Beograd: Viktimolo{ko
dru{tvo Srbije : Prometej, 1998-. –30cm

Publikacija uporedo izlazi i na engleskom
jeziku (ISSN 1450-8508)

ISSN 1450-6637 = Temida (Izd. na srpskom
jeziku)

COBISS.SR-ID 140099335